

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
Aralık / December 2019, 23 (3): 1121-1141

**Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri:
Freud, Jung ve Fromm'un Kadına Dair İzdüşümleri***

*The Journey of Woman Image with Faith From Past to Present:
Freud, Jung and Fromm's Projections Regarding Woman*

Gülüşan Göcen

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Psikolojisi Anabilim Dalı
*Associate Professor, İstanbul University, Faculty of Theology, Philosophy and Religious
Studies, Department of Psychology of Religion
İstanbul, Turkey
gulusan.gocen@istanbul.edu.tr
orcid.org/0000-0003-4856-9653*

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

* Bu makale "Uluslararası Sosyal Yaşam ve Kadın Sempozyumu"nda (Konya /Turkey, 22-23 Aralık 2016) sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Dünün Tanrıçalarından, Bugünün Yarım İnsan Algısına Kadarki Süreçte Kadın ve Tanrı Tasavvurundaki Değişimler" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. /This paper is the final version of an earlier announcement called "Changes in the Concept of Women and God in the Process from Yesterday's Goddesses to Today's Half-Human Perception not previously printed, but orally presented at a symposium called "International Social Life and Women Symposium" (Konya /Turkey, 22-23 Aralık 2016)" the content of which has now been developed and partially changed.

Geliş Tarihi / Received: 01 Nisan / April 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 03 Haziran / June 2019

Cilt / Volume: 23 **Sayı / Issue:** 3 **Sayfa / Pages:** 1121-1141

Atıf / Cite as: Göcen, Gülüşan. "Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri: Freud, Jung ve Fromm'un Kadına Dair İzdüşümleri [The Journey of Woman Image with Faith From Past to Present: Freud, Jung and Fromm's Projections Regarding Woman]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/3 (December 2019): 1121-1141.
<https://doi.org/10.18505/cuid.547743>

Abstract: The aim of this article is to reveal with an overall approach, how the psycho-social background, starting from woman image in first periods and reach modern day, is embraced by outstanding theorists of modern psychology, and also how these collected works are reflected in their definitions of woman. If it is considered that woman has been discussed with reflections against and not from primary sources throughout history, it can be seen that the most essential roots of woman narrations can be found in oral culture and the parts of written texts are made over symbol, metaphor, proposition and story. However myths (stories) that take place in oral and partly written culture about primitive man, are sacred tales, they will also present data regarding human image. Therefore with a limited effort of human being to understand the infinite, it can be understood what human being think, feel and how they interpret rather than gods/goddesses ontology. From this point of view, this article that consists of two parts, first of all will mention especially about perception of Goddess in those reflected to image of God, maintaining its efficiency in conscious or unconscious as a system of symbols intrinsic to human nature and cultural code background and then the woman image will be roughly discussed with a descriptive style over the world of mythology, psychology and faith. In the second part, it will be examined in detail how all the written and oral information about understanding woman by modern anthropologists are interpreted with the perspective of modern psychology specific to theorists such as Freud, Jung and Fromm. Eventually, it will be emphasized that past and future are integrated with information, experience and feelings with an active relationship; perception and approach of woman have stayed up to date in time continually; mythology, psychology and religion are important factors within this matter.

Summary: Human being has also used historical, temporal and spatial attributions for God. Infinite human being has expressed their thoughts about the finite God by analogy. Despite the dominance of male gender in the images of God in these analogies which are the products of human experience, female Gods that is to say Goddesses are not few. The matter of how the image of goddess come to the fore in a distinctly male-dominant society is a noteworthy matter. The narration of Earth Mother over female symbol in myths in which the harmony is constantly secured within the inner and exterior world and mention about living in harmony with the universe is an important data in order to understand female characteristics attributed to God. Human being has also used historical, temporal and spatial attributions for God. Infinite human being has expressed their thoughts about the finite God by analogy.

The woman subject is influenced by transferred life experience within the historical process, and it is an undeniable fact that ancient "woman perception" has reflections to the present day. Within the history of humanity, striking definitions about woman can be seen in sacred statements in symbol language. Therefore, it is proper to examine primarily the image of sacred and then examine female meaning that is charged on that image. The aim of this study can be summed up with two themes: a) try to understand the general framework of reflections of the present image of woman, style of narration and comprehension in psychological, sociological, and religious terms by getting help from myths which mention about ancient image of God, although there is centuries old difference between those stories and us, b) reveal the image of woman in Freud, Jung, and Fromm's approach which establishes a bond between mythology that is a system of symbols special to human nature and human psychology and discuss this subject by using psychology of religion.

When reviewed ancient Far East and Middle East myths and also Ancient Greek mythology, it can be seen that gods are not cloistered supernatural beings who do not have abstract personalities and also do not lead a wholly metaphysic life. The crucial issue here is; the reality that Gods and Goddesses are shown as a model to both man and woman. Psychologists who examine religion in terms of psychology state that first outcomes about the image of God come up not with behavior but with emotion. The attributions of gender, related to the emotion in

question are cited during the transfer of those emotions as well. Therefore; philosophers, culture and religion historians, theologians, anthropologists, archaeologists, psychologists, and sociologists have contributed to this transfer when they discuss the cult of God or Goddess throughout the history. It is interesting that the usage of the term of God maintains while the usage of the term of Goddess decreases.

Civilization historians claim that the appearance of divine religions particularly quickens the course of transition from goddess to god. According to them, during this period in which there is a transfer from polytheist image of God to monotheist image of God, the quantitative change in the perception of God comes with a qualitative change. According to Fromm, during this power gathering period, there has been a transfer from mother and feminine (woman) centered religion to father and masculine (man) centered religious experience/ God image. According to him, in the second stage of humanity development, "the children of Earth Mother turn into the children of divine father", there is a transition from unconditional love of mother to authoritarian sympathy of father, from an image of supplemental and surrounding Goddess to authoritarian image of God who makes requests by his nature, lays down principles and laws, and supports the power and search for a successor to deliver the power.

The perception of women who led to Prophet Adam deviated from the truth and expelled from heaven is spread around especially the regions of one-God religions. This has strengthened the idea that divine religions have a negative view towards women. Including Islam, the reason of all divine religions' encountering with claims that they have a negative approach against woman stem from applying to that religions' human resources rather than essential religious sources which are existing or lost earliest forms.

Oedipus complex is an important thesis of Freud which explains the development of religion and morals; establish the base of his psychology, and in fact, important in terms of his making connection with difference of kinds and flow or non-flow of request and needs while explaining human behaviors. According to Freud who points to sexuality and aggression which are the most powerful two instinct in the biology of male or female; the first three or five years of a newly born human- this is the period in which the basic part of personality is formed- the definition of self is extremely influenced by his/her gender (in both biological and sociocultural terms). Freud who put forward father-son conflict in the struggle to survive between Zeus and his sons in Moses and Monotheism (1998c) and Totem and Taboo (1998a), makes an explanation about the origin of religion and humanity over two male characters. Jung pays attention to goddess image as much as the image of god and do not approach this situation only as a polytheism or sociocultural explanation or childish appearances of a primitive mind. He accepts goddesses as a reflection of archetypes in human. Male has a feminine side, female has a masculine side, and a unity occurs when both complete each other. According to Fromm, a taxonomy referring to woman and man is primarily a sociology-based approach rather than a biology-based one. Fromm (1995) thinks that the whole depiction shows individuals' own desire and needs, that is to say, their psychology rather than a theology. Transition from mother (woman) centered religion to father (man) centered religious experience and God image is essentially one of the most important breaking/inversion points of human being, not humanity.

As a result, it can be said that it is an important point to clearly understand the story of mankind to examine that intense freshness at hand and centeredness of quantitative and qualitative changes of divine or God image of ancient societies come down after psychological, sociological, religious, economic, political, and cultural changes.

Keywords: Psychology of Religion, Image of God, Cult of Goddess, Psychology, Mythology, Image of Woman.

Öz: Bu makalenin amacı, genel yaklaşımla ilk dönemlerden bugüne kadın algısından başlayıp, günümüze ulaşmış psiko-sosyal birikimin modern psikolojinin önde gelen kuramcıları tarafından nasıl ele alındığını, onların kadın tanımlamalarına bu külliyyatın nasıl yansındığını ortaya koymaktır. Kadının tarih boyunca birincil kaynaktan değil, karşıya yansımalarından ele alındığı düşünülürse kadın anlatımlarının en köklü izlerinin sözlü kültür üzerinde bulunduğu ve yazılı metinlere uzanan kısımlarının da sembol, metafor, mazmun, hikaye üzerinden olduğu görülür. İlk insanlara dair sözlü ve kısmen yazılı kültür içinde olan mitler (hikâyeler), her ne kadar kutsal öyküler olsalar da insan tasavvuruna dair de veriler sunacaktır. Çünkü kısıtlı bir imkânla insanın sonsuzu anlama çabasından, tanrı/tanrıça ontolojilerinden daha çok insanın ne düşünüp ne hissettiği nasıl anlaşıldığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle iki bölümden oluşacak makalemizde, evvela insan doğasına özgü bir semboller sistemi ve kültürel bir kod birikimi olarak bilinçte veya bilinçdışında etkinliğini sürdüren Tanrı tasavvuruna yansıtılanlar içinde özellikle tanrıça algısına değinilerek genel hatlarıyla mitoloji, psikoloji ile inanç dünyası üzerinden kadın tasavvuru betimsel bir üslup ile ele alınacaktır. İkinci bölümde ise bugünün insanbilimcileri tarafından kadını anlamaya dair tüm yazılı ve sözlü bilgilerin modern psikolojinin bakış açısı ile nasıl yorumlandığı Freud, Jung ve Fromm gibi kuramcılar özelinde detaylıca incelenecektir. Nihayetinde ise geçmiş ve geleceğin bilgi, deneyim ve duygularla aktif bir ilişki içinde olduğunun, kadın algısı ve yaklaşımının zamanlar içinde sürekli güncel kaldığı ve bu meselenin içinde mitoloji, psikoloji ve dinin de önemli faktörler olduğunun altı çizilmiş olacaktır.

Özet: İnsan; tarihsel, zamansal ve mekânsal sıfatları Tanrı için de kullanmıştır. Sonlu olan insan, sonsuz olan Tanrı hakkındaki bu düşüncelerini analogi aracılığıyla ifade etmiştir. İnsan tecrübesinin ürünü olan bu analogilerdeki Tanrı tasavvurlarında erkek cinsiyetinin baskınlığı görülse de, dişil tanrılar yani tanrıçalar da az değildir. Belirgin biçimde erkek egemen bir toplumda tanrıça tasavvurunun nasıl öne çıktığı dikkat çeken bir husustur. İçsel ve dışsal dünyada dengenin daimi olarak sağlanması ve evrenle uyum içinde yaşanmasını konu edinen mitlerde Toprak Ananın kadın simgesi üzerinden anlatılması, Tanrı'ya atfedilen dişil özelliklerin anlaşılması için önemli bir bilgidir. Kültür tarihçilerine göre çetin hayat şartları içinde ava giden ya avlayan ya da avlanan erkeklere kıyasla nesli çoğaltma yeteneğine sahip kadının doğurganlık gücü, kadın- erkek tanrı-tanrıça arasındaki ibrenin yönünü değiştirmiştir.

Kadın konusu da tarihsel süreç içerisinde aktarılmış yaşanmışlıktan etkilenmektedir ve geçmiş dönemlerdeki "kadın algısı"nın bugüne yansımalarının olacağı da, yadsınamaz bir gerçektir. İnsanlık tarihi içinde kadınlara ilgili çarpıcı nitelendirmeler sembol dilde kutsal ifadelerinde de görülür. O sebeple öncelikle kutsalın tasavvuruna daha sonra o tasavvura yüklenmiş dişil anlama bakmak yerinde olacaktır. Bu araştırmanın amacı, iki maddede toplanabilir: a) ilk zamanlardaki Tanrı tasavvurunu konu edinen mitlerden de yardım alarak o hikâyelerle aramızda yüzlerce yıl fark olmasına rağmen bugünün kadın algısı, anlatı ve anlama şeklinin psikolojik, sosyolojik ve dini açıdan yansımalarının genel çerçevesini anlamaya çalışmak, b) İnsan doğasına özgü bir semboller sistemi olan mitoloji ile insanın psikolojisi arasında bağ kuran ve bunu din psikolojisini de kullanarak ele alan Freud, Jung ve Fromm'un yaklaşımlarındaki kadın tasavvurunu ortaya çıkarmaktır.

İlk dönemlerde gerek Uzakdoğu ve Ortadoğu mitlerine ve gerekse Antik Yunan mitolojisine bakıldığında, tanrıların soyut kişilikleri olan, tümüyle metafizik yaşam süren, dünyadan uzak, doğaüstü varlıklar olmadığı görülür. Burada dikkati çeken nokta; Tanrı ve Tanrıçaların hem erkek hem de kadına örnek olarak gösterildiği gerçeğidir. Psikolojik açıdan dini ele alan psikologlar, Tanrı tasavvuruna dair ilk çıktılarının davranışla değil, duyguyla ortaya çıktığını söylemektedir. Duyguların aktarımında sırasında da söz konusu duyguya ilişkin cinsiyet atıfları da aktarılmaktadır. Dolayısıyla tarih boyunca felsefeciler, kültür ve dinler tarihçileri, ilahiyatçılar, antropologlar, arkeologlar, psikolog ve sosyologlar, Tanrı ya da Tanrıça kültürünü konu edinirken bu aktarıma katkı sağlamış olmaktadır. Zaman içerisinde Tanrı kavramı varlığını sürdürürken Tanrıça kavramının kullanımının azalması da dikkat çekicidir.

Medeniyet tarihçileri, tanrıçadan tanrıya geçiş sürecini özellikle semavi dinlerin otaya çıkmasının hızlandığını iddia ederler. Onlara göre politeist bir Tanrı tasavvurundan, monoteist bir Tanrı tasavvuruna geçilen bu dönemde, Tanrı algısındaki niceliksel değişim, niteliksel bir değişimi de beraberinde getirmektedir. Fromm'a göre bu güç devşirmesi sürecinde ana ve dişil (kadın) merkezli bir dinden baba ve eril (erkek) merkezli bir dini yaşantı/ Tanrı tasavvuruna geçiş olmuştur. Ona göre insanlık gelişiminin ikinci aşamasında "toprak ananın çocukları göksel babanın çocuklarına" dönüşmüş, annenin koşulsuz sevgisinden babanın yetkeci sevgisine, bütünlüyci ve kuşatıcı bir tanrıça tasavvurundan, doğası gereği isteklerde bulunan ilkeler ve yasalar koyan, erki tutan ve erki bırakacak halef arayan otoriter bir Tanrı tasavvuruna geçilmiştir.

Hz. Adem'i doğru bildiğinden uzaklaştıran ve onun cennetten kovulmasına sebep olan kadın algısının özellikle tek tanrılı dinlerin olduğu coğrafyalarda yayılması, semavi dinlerin kadına bakışının olumsuz olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. İslam da dâhil tüm semavi dinlerin kadına karşı olumsuz bir yaklaşım iddialarıyla karşılaşmasının nedeni, var olan ya da ilk hali kaybedilmiş asli dini kaynaklardan çok, o dinin beşeri kaynaklarına müracaat edilmesinden doğmaktadır.

Oidipus Kompleksi, Freud'un din ve ahlâk gelişimini açıklayan; onun psikolojisinin temelini oluşturan, aslına bakıldığında insan davranışlarını açıklarken, cinslerin farklılığını ve bunlardan doğan istek ve ihtiyaçların akışı ya da akamayışıyla irtibatlandırılan çok önemli bir savıdır. Eril ya da dişil kişinin biyolojisinde en güçlü iki güdü olan cinsellik ve saldırganlığa işaret eden Freud'a göre; yeni dünyaya gelmiş insanın ilk üç veya beş yılı -ki bu kişiliğin en temel kısmının oluştuğu dönemdir- kendilik tanımı, cinsiyetinden (hem biyolojik hem de sosyo kültürel açıdan) son derece etkilenir. Zeus ve oğulları arasındaki var olma mücadelesindeki baba-oğul çatışmasını, Musa ve Tektanrıcılık'ta (1998c) ve Totem ve Tabu (1998a) adlı eserinde de öne çıkaran Freud, iki eril karakter üzerinden dinin ve insanın kökenine dair açıklamalarda bulunur. Oğul var olmak için babasına karşı, kız ise egemen olunan dünya olmak için annesine karşı mücadele eder.

Tanrı kadar tanrıça tasavvurunu da önemseyen Jung, buna sadece bir politeizm ya da sosyo kültürel bir açıklama veyahut ilkel bir zihnin çocuksu tezahürleri olarak yaklaşmaz. Tanrıçaları kişinin içindeki arketiplerin bir yansıması olarak kabul eder. Onun (1999) için insanın kendisi, tarihin belli bir dönemiyle birebir ilintilendirilemez. Eril kişinin dişil bir yanı; dişi kişinin eril bir yanı vardır ve bunlar birbirini bütünlendiğinde bir birlik ortaya çıkmaktadır. Fromm'a göre ise, öncelikle kadın ve erkek diye yapılan bir taksonomi, "biyolojik" merkezli bir yaklaşımdan önce "sosyolojik" merkezli bir yaklaşımdır. Bir teolojiden çok Fromm'a (1995) göre resmin bütününde bireylerin, kendi istek ve ihtiyaçları yani psikolojileri vardır. Ana (kadın) merkezli bir dinden, baba (erkek) merkezli bir dini yaşantı ve Tanrı tasavvuruna geçiş; insanlığın değil, aslında özde insanın en önemli kırılma/evrilme noktalarındandır.

Sonuç olarak denebilir ki kutsalın geçirdiği niceliksel ve niteliksel değişimler veyahut ilk toplumlardaki Tanrıça tasavvurunun yoğun ve gündemdeki tazeliği ve merkeziliğinin psikolojik, sosyolojik, dini, manevi, ekonomik, siyasi ve kültürel değişimden sonra bugüne geldiğini incelemek, insanlık hikâyesini doğru anlamak için önemli bir noktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Tanrı Tasavvuru, Tanrıça Kültü, Psikoloji, Mitoloji, Kadın Tasavvuru.

GİRİŞ

Tarih boyunca kadının nasıl anlaşıldığı ve tanımlandığını görmek için, onun yatay düzlemde hayat içerisindeki görünümüne bakmak kadar, dikey düzlemde göksel dünyaya yansıtılan tasavvurlarına da bakmak gerekir. Medeniyet tarihçilerinin aktardığına göre yeryüzü macerasında Aristoteles tarafından 2500 yıl önce "sakat ve eksik bir erkek" olarak tanımlanan kadın algısından; üretkenliği ve toparlayıcılığı ile Tanrılar panteonunda kendine ilksel baş-

langıç atfedilecek tanrıça konumuna yerleştirilen tasavvura kadar tarihin farklı basamaklarında, kadını anlama ve tanımlama yaklaşımları görülmüştür. Pantel'e (2005, 26) göre kaynaklar genellikle bir erkeğin kadına bakışı ve dünya görüşünü ele verdiği için özellikle ilk dönemlerde, kadınların hayatıyla ilgili çok az bilgi vardır. Sahip olduklarımız da bilgi değil, temsillerdir. Duby ve Perrot (2005, 10), ilkçağdan bugüne kadar kadınlarla ilgili somut ve ayrıntılı bir bilgi olmamasına karşın söylem ve metaforların çokluğuna dikkat çeker: "Olympos tanrıçaları doludur fakat Yunan şehir devletlerinin kadın yurttaşı yoktur". Burada değinilen nokta, kadının varlığının ve toplum içindeki potansiyel gücünün göksel âlemde takdir edilmiş olsa bile, henüz yeryüzünde görünmemesidir. Bu sebeple kadın tasavvurunun oluşumunu anlamak için bu imgelere inmeden en başa gitmemiz, zaman içindeki değişimini anlamamız mümkün değildir. İnsanlık tarihinin farklı dönemlerinde değişkenlik gösteren kadın algısı ve tasavvurunun, bir zihin ve deneyim kodu olarak günümüzdeki kadın tasavvuru ve algısı üzerinde hem olumlu hem olumsuz etkilerinin olması, elbette kaçınılmazdır. Bilinmektedir ki, insan an'da varolabildir ama insanlık birikimsel bir süreçten doğar ve insan en çok bu süreçten etkilenir, şekil alır. Hâkeza kadın konusu da tarihsel süreç içerisinde aktarılmış yaşanmışlıktan etkilenmektedir ve geçmiş dönemlerdeki "kadın algısı"nın bugüne yansımalarının olacağı da, yadsınamaz bir gerçektir. İnsanlık tarihi içinde kadınla ilgili çarpıcı nitelendirmeler sembol dilde kutsal ifadelerinde de görülür. O sebeple öncelikle kutsalın tasavvuruna daha sonra o tasavvura yüklenmiş dişil anlama bakmak yerinde olacaktır.

İnsan tecrübesi içerisinde zamansal ve mekânsal uzanımlara işaret eden sıfatların, Tanrı için öne sürülen önermelerde de kullanımı söz konusu olmaktadır (Mehmedoğlu, 2011). Tanrı tasavvuru Tanrı'nın ontolojik varlığına değil, insanların Tanrı'yı nasıl algıladıklarına odaklanan bir kavramdır. Her insanın Tanrı'yı doğrudan nesnel bir şekilde gözleme, somut bir tanınması olmadığı için her ne kadar belli formatlarda isimlendirilse de Tanrı tasavvuru yine de, kişinin daha çok kendine özgü bir açıklama, algılama ve ifadesidir (Yıldız, 2007; Yapıcı, 2004). "Tanrı'ya atfedilen sıfatlar, daha çok insani özellikleri içeren sembollerdir" diyen Frankl'ın (2014) da dediği gibi, -Tanrı'yı anlamak adına teolojik bağlamda bir bilgi değerinin olup olmadığı tartışılabilir - sosyo psikolojik açıdan insanı anlamak adına muazzam bir veridir. İnsanı anlamanın bir yolunun da Tanrı tasavvurunun gelişim sürecine bakmaktan geçtiğini söyleyenler arasında olan Jung'a (1997; 2001) göre insanların tanrı/tanrıça (lara) atfettikleri her durum söz, sıfat, hikâye tanrılar hakkındaki bilgiden daha da çok insan hakkındaki bilgiyi edinmek için değerlidir. İster insana tanrısal özelliklerin yüklenmesi, isterse Tanrı'nın insanlaştırılması olsun, Tanrı tasavvurlarındaki anlam kodları, esasında insan tarafından şekillenmektedir.

İlk anlatılarda Tanrıların ailelerinin, kabilelerinin, sosyal konumlarının, bir kişiliklerinin olması, insanlardakine benzer şekilde tanrılar arasında bir hiyerarşinin olması (bir üstün Tanrı ve bunun yanında daha alt düzey tanrılar, yarı tanrısal varlıklar, ölümlü ve ölümsüz olanlar) aslında metafizik bir bilgiden çok, o dönem insanların hayatlarını ve insana bakışlarını yansıtmaktadır (Allport, 2004). Gerek Uzakdoğu ve Ortadoğu mitlerine ve gerekse Antik Yunan mitolojisine bakıldığında, tanrıların soyut kişilikleri olan, tümüyle metafizik yaşam süren, dünyadan ari, doğaüstü varlıklar olmadığı görülür. Amstrong'a (2006) göre ilk anlatılarda Tanrı ya da tanrıların insan olarak düşünülmesinin sebebi, insanların tanrılarla özdeşim kurmasını sağlayarak onların da güçlü olmasını teşvik etmek içindir. Her Tanrı ya da Tanrıça figürü, kendisine yüklenen anlam ile birlikte erkek ve kadınlara "güçlü varlıkları örnek alsınlar, kendileri de tanrısalı yaşasınlar" diye anlatılmaktadır. Burada dikkati çeken nokta; Tanrı ve Tanrıçaların hem erkek hem de kadına örnek olarak gösterildiği gerçeğidir. Fakat bu konuda özellikle Homeros, mitleri yazarken her tür ayrıntıyı ve mübalağayı aldığı, bunların tek formatta yaygınlaşmasını sağladığı için hakikat bilgisinden çok magazinsel yönüyle ele alınmasına sebebiyet vermekle eleştirilmektedir ki; insanlara model olan kutsal hikâyeler, birden eğlencelik atıştırılmalıklara dönüşmüştür. Tanrıların hikâyesi olarak bilinen mitler, aslında "fizik"te yaşayan insanın, "meta" (gidemediği, göremediği, öte olan) hakkındaki konuşmalarıdır. Çünkü sonlu yani ölümlü insanın, sonsuz yani ölümsüz olan Tanrı hakkında açık

seçik düşünmesinin ve konuşmasının bir yolu olarak analogi, aslında insanın gerçeğin kendisinden çok o gerçeğe olan bakışının bir ürünüdür. Yani insan kendi tecrübelerini bu analogi yoluyla Tanrı tasavvurlarına yansıtmaktadır. Allport'a (2004) göre insan; Tanrıyı, hayatın gayesini ve anlamını, evrenin niçin var olduğunu anlamaya gayret etse de; buna dair bazı parçaları anlasa da, parçaların arasındaki ilişkilerin tümünü hiçbir zaman kavrayamamıştır. Bu yüzden Tanrı tasavvurları, hep yarım ve eksik kalacaktır. Ayrıca farklı parçaların farklı kişilerde olması da olguyu, kavranamaz hale getirmektedir. Bu noktada karşımıza, Tanrı tasavvurunun ortak bir forma sahip evrensel mi yoksa her bireyin öznel tecrübesi üzerine kurulu yerel bir yapı mı olduğu sorusu çıkmaktadır. Tanrı hakikatinin kavranamazlığı noktasından hareket edecek olursak bu çeşitliliği yaş, cinsiyet, coğrafya, tarih, toplum, iktisat, kültür, zekâ, bilinçlilik düzeyi, duygular, yaşam olayları, diye daha da uzatılacak geniş bir faktör listesinin etkilediği görülür. Buradaki dış şartların insanın tecrübesinde oluşturduğu çeşitlilikten de anlaşılacağı üzere herkesin aynı derin yaşayışta gerçekleştirebileceği, dünyanın bütün dış ve iç şartlarının sabitlendiği (formda olsa bile özde) bir Tanrı tasavvuru ve algısına ulaşmak mümkün görülmemektedir.

Psikolojik açıdan dini ele alan psikologlar, Tanrı tasavvuruna dair ilk çıktılarının davranışla değil, duyguyla ortaya çıktığını söylemektedir. Bu duyguların başlıcalarını ise güven, teslimiyet, korku, suçluluk ve günahkârlık duygusu, aidiyet ve affedilme oluşturmaktadır (Hökelekli, 1998; Allport, 2004). İnsanın zihnindeki Tanrı'yı anlamak için duygularına bakıldığında örneğin; Pazarlı (1993), ilk insanların, doğanın ve içindekilerin birbirini tanıma, yaşamda kalabilme mücadelesi öne çıktığı için Tanrı tasavvuru ya da metafizik anlayışlarının güç ve korku merkezli olduğunu söylemektedir. Duyguların aktarımında o ihtiyaç duyulan ya da sembolize edilen duygunun üzerinde özellikle cinsiyetin şekillendirici etkisinin de "Tanrı ya da Tanrıça kültü" üzerinden bugüne kadar felsefeciler, kültür ve dinler tarihçileri, ilahiyatçılar, antropologlar, arkeologlar, psikolog ve sosyologlarca farklı perspektif ve iddialarla ele alınması, bu noktaya daha çok dikkat etmemizi salık vermektedir.

Dünyadaki din, kültür ve toplumlar üzerinden Tanrı tasavvurunu konu edinen pek çok araştırma yapıldığı gibi, İslam dini yaşayışının şekillendirdiği bir toplum olarak ülkemizde de ekserisi, çocukluk ve ergenlik dönemine odaklı birçok çalışma gerçekleştirilmiştir (Bacanlı, 2002; Kuşat, 2006; Mehmedoğlu, 2011; Yıldız, 2012). Allah tasavvurunu konu edinen bu çalışmalarda pek çok detaya konumuzun seyrinden çıkmamak adına yer vermemiz mümkün olmayacaktır. Fakat genel olarak yapılmış araştırmalara bakıldığında; kişilerin Allah'a yaklaşımları ya da ilişkileri süresince Allah'a ait hangi özellikleri öne çıkardıkları, kendi kişilik yapıları ve onlara aktarılan dini metin ve yaşayışlar çerçevesinde Allah tasavvurlarını inceledikleri görülmektedir. Allah'ı "seven, merhametli, şefkatli" olarak ifade edenlerin kendileriyle ilgili kişilik örgütlenmelerinde sevme ile sevilme ve kabul etme ile edilmeyi; Allah'ı "cezalandırıcı, gücünü kabul ettirme konusunda baskın ve affetmesi az" olarak tanımlayan bireylerin de aynı şekilde kendilerini katı ve yahut da disiplinsiz, sevilmeyen ya da sevgiden önce uyum/uyumsuzluğun önemini vurgulayan ve çoğunlukla cezalandırılmış ya da haksızlığa uğramış bireyler olarak algıladıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Mehmedoğlu (2011) araştırmasında katılımcıların Allah tasavvurlarının öncelikli olarak "kadiri mutlak, merhametli, aşırı talepte bulunmayan, teslim olunan" şeklinde tespit etmiş, bu sonucu İslam dininin kitap ve sünnet yaşamıyla uyumlu olduğunu belirtmiştir.

Biyolojik temelli olan farklılıkların "cinsiyet", sosyo/kültürel temelli farklılıkların da "toplumsal cinsiyet" ile ifade edilmesi gerektiğini savunanlar olduğu gibi, kadın ve erkek arasındaki farklılıkların her ikisinden kaynaklandığını ve ayrı nedenler olarak gösterilmesinin uygun olmadığını ileri sürenler de olmuştur (Pelizzon, 2009). Bu anlamda cinsiyet kimliğinin oluşumu, tek başına biyolojik, fizyolojik, psikolojik, sosyal veya kültürel faktörlerden sadece birine indirgenerek ele alınamaz. Hâl böyleyken; cinsiyet ve din ilişkisinin tartışıldığı zemin, farklı bakış açılarını göz önünde bulundurmaya değerlendirmeye tarzları sebebiyle tek yanlı, eksik veya doğru olmayan bilgilerle ele alındığında içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır. Özellikle de eril değil, dişil dindarlık konusu hususunda bilgi kirliliği ve öznel yorumlar genele

1128 | Gülüşan Göcen. Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri...

aktarılmakta, dine dayandırılan kaynakların sosyo kültürel yorumlardan arındırılması zor hâle gelmektedir (Toker, 2009).

Genel olarak bu makalede; a) tarihsel dönemlerde cinsiyete dayalı bakışın -özellikle kadına bakışın- Tanrı/ça tasavvurlarına yansıyor yansımadağı önce medeniyet tarihçilerince sonra modern psikoloji kuramcılarınca ele alınacak, b) cinsiyete dayalı kutsal tezahürünün çeşitliliğinin bireyin kişiliğine ve dini hayatına yansımalarının bu kuramcılarca nasıl değerlendirildiğine değinilecektir. Buradan hareketle makalemiz öncelikle kadın algı/tasavvurunun neliğine genel hatlarıyla da olsa (makalemizin sınırlılığı düşünülürse) tarihsel süreç içerisinde değişimine betimsel olarak yer verecektir. Son kısımda ise özellikle Freud, Jung ve Fromm'un görüşlerini de dikkate alarak modern dönemde psikolojinin, insanı anlarken cinsiyete bağlı farklılıkları nasıl ele aldığı ve bunu hâkim din ve Tanrı anlayışıyla nasıl işlediğini irdedecektir.

1. KADIN TASAVVURU VE TANRIÇA KÜLTÜ İLİŞKİSİ

Kadının tarihini konu edinen çalışmalara bakıldığında genel olarak şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır. Kadın konusu "Ortaçağda Kadın, İlk Zamanlarda Kadın vb" *geniş zaman aralıkları* içerisinde ya da "Mezopotamya'da Kadın, Avrupa'da Kadın, Afrika'da Kadın vb" *yer merkezli* çalışmalarda yahut "Sümerlerde Kadın, Yunan Mitolojilerinde Kadın" başlıklarıyla *mitolojilerde*, "Yahudilikte Kadın, Budizm'de kadın vb" *perspektif merkezli* çalışmalarda ele alınmıştır. Fakat Pelizzon'un (2009, 27) dediği gibi bunlar belli tarihsel dönem ve mekânlara odaklanmakla, hem de toplumun kadına bakışını aktarıırken kadının topluma bakışını yansıtamadıkları için sınırlı kalmışlardır. Genel adlar ve coğrafyalarda kadınla ilgili tikel olgular tümelleştirilmiş, aynı çağda farklı coğrafyalarda yaşanan kadın algısındaki farklılıklar bir potada toplanmıştır. Örneğin kutsal ve aşkın olan metafizik güce atfedilenler arasında kadınlar öne çıkartılırken, onların dışı Tanrı mı yoksa Tanrı'nın dışıl görünümü mü olduğu tartışma konusu olmuştur.

Ayverdi ve Topaloğlu (2007, 1027) Türkçe olan Tanrı kelimesine Slavcadan "-ça" eki eklenerek "melik"ten "melike"nin türetilmesi gibi Tanrıça kelimesinin de benzer şekilde "kral" ve onun dışı muadili "kraliçe"ye benzetilerek, bu eki aldığı söylemektedir. Tanrıçanın tanımı, genel olarak sözlüklerde "çok tanrılı dinlerde kadın Tanrı, ilahe, mabude" olarak geçmektedir (Erhat, 1984; Bayladı, 2005). Yunan metinlerinde ise Tanrıça, Theos'un dışıl biçimi olan "thea" ile kullanılmaktadır (Loroux, 2005). Arapça'da "ilahe", Fransızca'da "deesse" olarak geçen kelimeyi, Tanrıça maddesinde "dışı Tanrı" olarak tanımlayan Hançerlioğlu (1995, 491), ilk toplumların anaerkil bu sebepten de ilk Tanrı tasarımlarının dışıl olduğunu öne sürmektedir.

İletişimin bugün kadar kolay ve sık yapılmadığı o dönemlerde dünyanın çok farklı coğrafya ve toplumlarında; Sümer'de, Babil'de, Mısır'da, Afrika'da, Avustralya'da ve Çin'de özellikle arkeolog ve dilbilimcilerin yaptığı çalışmalarda Tanrıçalarla ilgili ciddi kayıtlara ulaşılmıştır. Hindistan'da Sarasvati, ilk alfabeyi oluşturan Kelt İrlanda'sında Brigit, dilin koruyucusu kil tabletlerine yazarak iletişimi bulan Sümer Tanrıçası Nidaba, Mezopotamya'da ise halkına ekim ve hasat yöntemlerini öğreten Tanrıça Ninlil ile halkını adilane yöneten İştar, doğurganlığı ile öne çıkan Hitit kraliçesi Arinna ve Frigyalılarda Kybele, erdemliliğin, bilgeliğin ve adaletin dağıtıcısı ve yasa düzenleyicisi olarak kutsanan Yunanlı Demeter'le, Mısır'lı İsis de tarihte tanrıça denince ilk akla gelen isimlerdir (Hançerlioğlu, 1975; Erhat, 1984; Bayladı, 2005). Benzer şekilde Cahiliye dönemi Arap toplumundaki tanrılar panteonunda da önemli bir yere sahip olan "Allah'ın kızları" olarak adlandırılan Lat, Menat ve Uzza da bu tanınmış tanrıçalar arasındadır. Uzza; Kureys, Kinaneoğulları ve diğer birçok Arap kabilelerinin tapındığı bir tanrıçadır. Yine Türklerin eski inanışlarındaki dişilik ya da tanrıça kültü ile ilgili bulgulara bakıldığında, her şeyi içine alan bir mitolojik ana düşüncesinin zamanla "Yer Ana, Ötügen, Umay" kültü şeklinde ortaya çıktığı görülür (Bayat, 2007). Türk kültürü ve geleneğinde kadına dair en eski bilgileri edindiğimiz Kaşgarlı Mahmud'un klasik eseri Divanu Lügat'it-

Türk incelendiğinde “plasenta” olarak adlandırıldığı Umay’ın, doğum ve bereketin simgesi, yönetici olan Han’ın yanında “han’ım” anlamına gelen “hatun” sıfatını taşıdığı ve hanın, yani hükümdarın, göğün -Tanrı’nın- yanında söz ve güç sahibi olarak yerini aldığı görülmektedir (Yolcu, 2014; Erdoğan,2016).

Kadın olmak, elbette büyük oranda kadın bedeninin fizyolojisinden kaynaklanan bir psikolojiyle ilgilidir. Fakat beden gerçekliğinin üzerine konmuş yaşanmışlığın öğrettiği birikmiş bilgidir gelen öğrenilmiş tanımlamalar da, en az onun kadar kadın tanımlarına yansımıştır. Mezopotamya uygarlıklarından Yunan kültürüne kadar tüm uygarlıklarda kadının kendine özgü ya da toplumun onu algıladığı yere dair özellikleri, zaman ve bağlam çerçevesinde konu edinilmiştir. Bu ya cinsellik, güzellik ve güç ile bedeni ya da doğurganlık bereket ve cesaret ile toplumun aldığı gücü ön plana çıkarmıştır. Doğaüstü güçleri de olsa nihayetinde tanrıçaların da, bir kadın olduğu onlara atfedilmiş hikâyelerden de anlaşılmaktadır. Campbell’a (2006) göre Tanrıça kültüründe kadını öne çıkarmada sadece biyolojik bir özellik olan doğurganlığı değil, aynı zamanda hayatın devamını sağlayacak başlıca temel besin üretimi işini biliyor ve yönetiyor olmalarını da öne çıkarmak doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü ona göre dişil karakterdeki güç, toprağa hükmettiği için hem toplumsal güç (adaleti sağlayıcı tanrıçalarda olduğu üzere) hem de saygınlık sahibidir.

Buradaki en can alıcı soru, yeryüzünün ilk şartları düşünüldüğünde güç ve kutsal arasındaki ilişkinin daha yakın ilişkilendirildiği dönemlerde belirgin fiziksel gücün erkeklere özgü bir nitelik olarak tanımlanırken, güçle daha spesifik ilişki içinde olan kadının, doğaüstü güç olarak bahsedilen kutsal ile ilişkilendirilmesi, Tanrı tasavvurunun kadın olarak tahayyül edilmesi ve Tanrıça tasavvurunun bu ahval içinde nasıl ortaya çıktığıdır. Loraux’a (2005, 35) göre tek tanrıçılık tanrıya atfedilen özelliklerin bir formda toplanmasını sağlarken, çok tanrıçılık tanrıya ait çeşitliliği daha somut görülmesini sağladığı için cinsiyetle ilgili niteliklerin daha belirgin görülmesine yani tanrıça kültürünün oluşumuna yardımcı oluyordu. Ona göre (2005, 63) tanrıçalık, tanrıça bir dişinin vücut bulması değil, daha çok arınmışlık ve kaygan zeminlerde hareket eden bir dişilik biçiminin, en üst seviyede temsil edilmesi olarak anlaşılmalıdır.

Armstrong (2006) ve Campbell’ın (2006) da içinde olduğu medeniyet tarihçilerine göre bunun sebebi; o günün toplumlarında ölümle savaşıyor, insan soyuna yiyecek getiren gücün, eril değil dişil bir karakter olduğuna olan inançtır. Onlar, sonsuz denge ve yeniden sağlanan uyumdan söz edildiği yaratılış mitlerindeki Toprak Ana’yı işaret ederek, kadının güçlü bir kahraman olarak görüldüğünün altını çizerler. Çetin hayat şartları içinde ava giden ya avlayan ya da avlanan erkeklere kıyasla nesli çoğaltma yeteneğine sahip kadının doğurganlık gücü, onlara göre gücün yani hayatın varlığı ve idamesiyle ilgili iradenin kimde olduğu ile ilgili olarak kadın ve erkek ile Tanrı ve Tanrıça arasındaki ibrenin yönünü değiştirmiştir. Bu sebeple, tarihin bu dönemlerini, aşkın’a ait tasavvurlarda (biyolojik ya da toplumsal cinsiyet olsa da fark etmez) cinsiyetin öne çıktığı ve bunun somut izlerinin tespit edildiği bir süreç olarak tanımlamak mümkündür. Hatta ilk dönemlerde bir Yunan hikâyesinde oluşturulmuş ütopyada kadınsız toplumlar hayâl edilmesi ve üstelik baldırlarından çocuk doğuran erkeklerden oluşan bir topluluk hikâyesinin oluşturulması da, kadın ve doğurganlık vurgusunun güçlülük olarak ne kadar önemsendiğini göstermesi açısından önemlidir (Duby, 2005).

Eliade’a (1999) göre ise ilk insanlar, durgun ve saydam bir dünyada yaşamadıkları için, dünyanın dilini çözüp deşifre ederken gizemle karşılaşmıştır. Kadınların can üzerinde can/ lar taşımaları, yeni bir insan dünyaya getirmeleri, erkeklerin gözünde kadınları, varoluşun nasıl olduğuna dair gizemden pay aldıkları düşüncesine ulaştırmış ve kadınlar böylece, metafizik bir varlık konumuna yükselmiştir. Bu düşünceye benzer şekilde Malinowski (1992) de, Trobriand yerlilerinin meni ile üreme arasında bağ kuramadıklarını; bu sebeple fizyolojik babalığın nasıl olduğunu bilemediklerini; bir ağaç veya suya ait ruhun, kadının karnına çocuk koyduğuna inandıklarını dile getirmiştir.

Kültür araştırmacılarının çoğu, tarımın keşfini başlangıcını insanlığın seyri için büyük bir devrim olarak görmektedir (Hooke, 1993; Armstrong, 2006; Campbell, 2006; Şenel, 2014).

1130 | Gülüşan Göcen. Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri...

Onlara göre; insanlar toprağa ektiği ürünlerin, kendisine yararlı bir besin olarak döndüğünü görmüş, daha sonra döngüsel bir şekilde toprağın aynı zamanda verimsiz olabileceğine de tanık olmuşlardır. Sürekli devam eden bu devinimi, insanoğlu doğanın bir süreci olarak görmemiş; var olan bu sürecin kesilmemesi için, bereket kültürünü oluşturmuştur. MÖ 30.000-25.000 arası birçok örnekteki Tanrıça figürünün formlarında ortak özellikler; birden çok ya da oldukça iri memeli, şişman, ya hamile ya da doğum sonrasında deforme olmuş bir vücut yapısıdır (Hooke, 1993; Şenel, 2014). Yüze çok fazla önem verilmez. O dönemlere ait bu heykellerin bulunması kadın algısına dair veri oluştursa da, tanrıça oldukları ya da bir tanrıça olarak tarımın bereketini temsil ettikleri iddiasını net olarak doğrulayabilecek nitelikte delil sayılmazlar. Fakat yine de bu dönem bir kısım araştırmacılarca, tanrıçaların Ana Kraliçe ya da Ana Tanrıça kültü içine girdiği dönem olarak adlandırılır. Buna karşın kadın egemen toplum modeli çerçevesinde inşa edilen Ana Tanrıçalı Neolitik Çağ paradigmasının, bir ütöpik düşünce olduğunu; erkek ya da kadın egemen toplumsal katmanlaşmayı tanımlayacak kesin ve kati bir bulgunun olmadığını iddia edenler de vardır (Ay, 2016). Fakat diğer taraftan dil bilimciler yazılmış kil tabletleri, taş, duvar ve kağıt yazılarından, mitlerdeki efsanelerdeki hikâyelerden tanrıça inancına dair deliller ortaya koymaktadır. Burada daha çok tartışılan nokta, Tanrıça inancının var olup olmadığından çok, cinsiyete dayalı net bir toplumsal hiyerarşinin varlığı ve onun zirvesinde kadının var olup olmadığı iddiasıdır.

Mitolojilerde güçlü kadın figürlerinin göksel dünyaya kadar taşındığı kadın algısının olduğu bir zamandan, olumsuz ya da yetersiz bir kadın algısının yükselmeye başladığı bir zamana doğru ilerlendiği görülür. Bu değişimi, toplumun yönetimine dair gücün el değiştirmesine yönelik hazırlık olarak görenler vardır (Stone, 2000; Toker, 2009). Fromm'a göre bu güç devşirmesi sürecinde ana ve dişil (kadın) merkezli bir dinden baba ve eril (erkek) merkezli bir dini yaşantı/ Tanrı tasavvuruna geçiş olmuştur. Ona göre insanlık gelişiminin ikinci aşamasında "toprak ananın çocukları göksel babanın çocuklarına" dönüşmüş, annenin koşulsuz sevgisinden babanın yetkeci sevgisine, bütünleyici ve kuşatıcı bir tanrıça tasavvurundan, doğası gereği isteklerde bulunan ilkeler ve yasalar koyan, erki tutan ve erki bırakacak halef arayan otoriter bir Tanrı tasavvuruna geçilmiştir.

Bu geçiş sürecinin birden olmadığını söyleyen kültür tarihçileri, Tanrıçaların bu kültürlerdeki etkilerini yitirerek tamamen ortadan kalkmadıklarını, farklı bir formla kendisine ayrı bir alan ve işlev edinerek dogmalar ve hâkim paradigmadan itilmiş olsalar da, halk dindarlığında gücünü sürdürdüklerini söylerler (Berktaş,2000; Şenel, 2014; Campbell, 2006). Geçiş döneminde insanların yeni ata tanrılarla, eski tanrıçaları ittifaka yöneldikleri iddia edilmektedir. Sümerler İnanna'nın gücünü, Enki'yle birlikte çok sayıda Tanrı ve Tanrıça arasında bölüştürürken, Mısırlılar Firavun'un dayanağını, artık bir tanrıça değil, erkek güneş ilahına çevirmiştir. Güç, yer değiştirmektedir ve bu zihinsel ve toplumsal dönüşüm, toplumların bilinç aynası mitlere yansımaktadır. Dişilden erile doğru geçiş döneminde, tanrıça-oğul ya da tanrıça-sevgilisi tasavvurları görülmeye başlanır. Dinlerin de mitlerin geldiği aynı kaynaktan beslendiğini düşünen Freud'a göre; Hıristiyanlık da suçluluk duygularını bastırabilmek için baba oğul inancıyla, bu dişil ve eril güç devşirmesine katkıda bulunmuştur. Kendi hayatını fedâ eden ve böylece insanlığı, ilk günahı kurtaran eril bir kişi (peygamber) ve onun bu önemli görevine ulvi destek veren bir dişi (Meryem Ana) ile Allah'ın oğlu İsa karakterini çıkarmıştır (Fromm, 2012).

Amstrong'a (2006) göre eril bir kişinin kutsalla ilişki kurarak haberci olması, kadının doğaüstülüğünün/ doğurganlığının da önüne geçer. Kadını kötüleyen önceki kaynaklar, tekrar güç bulur. İlk dönem Antik Yunan'daki kadına bakışı ortaya koyan Hesiodos, ilk suçu işleyerek kötülüğü insanlıkla buluşturan Havva'ya yüklenen nitelikleri, benzer şekilde Pandora'ya yükler. Yunan mitolojisinde tanrıların yarattığı ilk dişi insan olarak geçen Pandora'yı, Hançerlioğlu, (1975, 491) "Yunan mitolojisinin Havva'sı" olarak tanımlar. Çünkü hikâyede ilk yaratılan eril insan bir değil birden çoktur ve aralarında sürtüşmeler çıkar. Zeus da onlara ders vermek amacıyla başlarına belalar getirecek Pandora'yı gönderir. Tüm sıkıntı, hastalık ve kötülüklerin hapsedildiği kutunun kapağını açmak ve yeryüzüne dağılmasına sebebiyet vermekle Pandora'yı suçlayan Hesiodos, tüm kadınları da Pandora'ya benzeterek kötüler

(Karaaslan, 2014). Eflatun'a (1997) baktığımızda da kadın ve erkek karşılaştırmasını onların ruhlarının mahiyeti çerçevesinde yapan filozofun, Tanrıların kadını erkeklerin ruhlarına göre daha altta yaratması sebebiyle varlık dikotomisinde köle ile hayvanlar arasında bir yerde andığı, bunun yanı sıra kadının doğurganlığını ise onu özgün kılan bir özellik olduğunu ifade ettiği görülür.

Medeniyet tarihçileri, tanrıçadan tanrıya geçiş olduğu tezlerini, kimi zaman sosyo-kültürel, kimi zaman ontolojik sebeplerin ağırlığı ile kimi zamansa değişen bilgi epistemolojisinin bir dönüşümü ile gücü elde tutma yönelimiyle açıklamışlar, özellikle semavi dinlerin otaya çıkmasını en az tarımın keşfi kadar önemli bir dönemeç olarak görmüşlerdir. Politeist bir tanrı tasavvurundan, monoteist bir Tanrı tasavvuruna geçilen bu dönemde, Tanrı algısındaki niceliksel değişim, niteliksel bir değişimi de beraberinde getirmektedir. Fakat insanın anlama ve anlatma yöneliminde büyük etkiye sahip cinsiyet etkeninin, özellikle Hıristiyan ve Yahudi metinlerinde bazen doğrudan bazen de yorumlanmasında tekrar gün yüzüne çıktığı görülür. Tek tanrılı dinlerde Tanrı tasavvuru, cinsiyetten arı olarak ifade edilir fakat "orta ve makul olmak, olgun olanın hüneridir" diyen Jung'un da işaret ettiği üzere yeryüzünde insanların etkileşimine giren ilk metinlerin anlaşılmasında ve anlatımında birtakım sosyo kültürel faktörlerle karşılaştıkları görülür. İlk dönem İbrani inançlarında Tanrı figürleri kadar, Tanrıça figürleri de ağırlıktadır ve İbranilerin geçmişte Yahve'den başka diğer bazı Tanrı ve Tanrıçalara taptıkları bilinir ama birçok bilinçli olarak çok konuşulmamaktadır (Hançerlioğlu, 1975; Emiroğlu-Aydın, 2003). Benzer görüşe sahip Stone da (2000) İbranilerin Yahudiliğe geçmeleriyle birlikte kadim inançlarında var olan tanrıçaların, toplulukları üzerindeki etkisini kırmak için kadına karşı çok sert bir tutum içinde olduklarını ve yasaklar koyduklarını iddia etmektedir. Bunu örneklemek için Stone, Tanah'ta bir Tanrıça olan Aşera kültüne yapılan kinamalara atf yapar ve İbranilerin eski inanışları içerisinde doğurganlığın ve cinselliğin kutsanmasıyla kadının yerleştirildiği itibarlı konumu bertaraf edebilmek için, yine aynı iki nitelik üzerinden kadının değersizleştirilmeye çalışıldığını söyler. Erkeği yoldan çıkararak, aklını duygularının baskınlığı nedeniyle kullanamayan kadın bakış açısının, Yahudiler arasında oldukça geniş ve olumsuz şekilde yayılması; İbranilerin eski inanışlarındaki Tanrıça kültüyle psikolojik bir mücadelenin uzantısıdır (Stone, 2000; Emiroğlu - Aydın, 2003). Freud'a (1998c) göre Yahudi insanının Tanrı tasavvurunda da cezalandıran, öfkeliendiren hatta öfkeye muhatap olan, kızılmaktan nasibini alan bir Tanrı tasavvuruyla karşılaşılır. "...dünyanın idaresinde Tanrıya yardım etme iddiası söz konusu olamayacağı için, Tanrının büyüklüğüne dayanan gurur, onun tarafından seçilmiş olmaya dayanan gururla kaynaşır" ve bu gazap verici güçlü Tanrı, ataerkil bir nitelik taşımaktadır ve yine seçilmiş olan eril ilk insanın, bu hikayede yeri korunur. Yine Baba ve oğul ilişkisinin sevgi ve çatışmalı kısmını örneklemek için Nuh, İbrahim ve Musa peygamber örneklerinden hareket eden Fromm (2012), Nuh'ta oğlunu sevip diğer hoşnut olmadıklarını tufanla cezalandıran; İbrahim'de kendisine olan sevgisini ispatlamasını isteyen ve Musa'da kendisiyle konuşan bir oğul-baba ilişkisine dikkat çekmektedir. Fromm'a göre her ne kadar bastırılmaya çalışılsa da anne tarafından sevilmenin, güvenilirliğin yerini "yoğun kuşku" ve babadan gelecek "bir sevgi kırıntısının umudu", bugünün Hıristiyan dünyasındaki Tanrı tasavvurlarına da yansımıştır.

Öncelikle tek tanrılı bir din anlayışı içinde en sonuncu semavi din olarak İslam, Allah tasavvurunu Kuran'da 99 isim içinde insanlara anlayacakları şekilde sunmak ister. İnanç, kutsal tezahürü ve cinsiyet algısı ilişkisinde Tanrı ve Tanrıça algısını kökten reddeden İslam inancına göre, Allah cinsiyetsizdir, ne doğurandır ne doğurulandır ve toplumsal cinsiyet bazında da tüm rollerin üzerindedir ya da hepsini içine alır ve de bir tekine indirgenemez. Bu haliyle cinslerden birine doğru kayan ibreyi takip eden medeniyet araştırmacıları için; Tanrı tasavvurunun cinsiyetsiz ya da cinsiyetten uzak oluşu, yeni bir dönemeç olması gerekirken, olmamıştır. Çünkü Tanrı tasavvurunun çeşitliliğinden insan tasavvuruna kayan ilgi, özellikle ilk kadın ve ilk erkek tasvirinde yoğunlaşmıştır. Medeniyet tarihçileri (Amstrong, 2006; Campbell, 2006), semavi dinlerin geldiği dönemi özellikle "ayartıcı ve baştan çıkartıcı" kadın algısının baskın olduğu bir zaman dilimi olarak görmektedir. Onlara göre vahyi kaynaklarda anlatılan Hz. Âdem'in cennetten çıkarılmasına sebebiyet veren kadın, o dinlerin inananlarınca

1132 | Gülüşan Göcen. Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri...

şeytanın kötülüklerini başlatan kişi olarak kabul görmüştür (Yapıcı, 2016). Bu sebeptir ki, Avrupa'da kadın yüzyıllarca cadı sayılmış, hatta 1944 yılında dahi cadılıktan bir kadın, İs-koçya'da mahkûm edilmiş ve cadılık yasası 1951 yılında ancak kaldırılmıştır (Babaoğlu, 2002). Tüm vahye dayalı dinlerdeki metinlerde Hz Âdem ve eşine dair kıssanın anlatılması, medeniyet tarihçileri için tüm semavi dinlerin cinsiyet yaklaşımında özellikle kadını kötüle-yen paradigmada aynı düzlemde olduğu izlenimini vermiştir. Bu sebeple de medeniyet tarih-çilerinin ve feminist araştırmacıların çoğu; semavi dinleri, aralarındaki farklılıklara rağmen bir bütün olarak görmüş; özellikle "semavi dinlerin başlangıcı"nı, kadınının edilgen ve ikincil konumda ele alınmaya başlamasının bir dönüm noktası olarak kabul etmiştir (Berktaş, 2000; Armstrong, 2006; Campbell 2006).

Hız. Âdem'i doğru bildiğinden şaşırta, cennetten kovulmaya sebep olan olarak kadın algısı, oldukça geniş bir çevrede özellikle tek tanrılı dinlerin olduğu coğrafyalarda sıkça gö-rülmesi de semavi dinlerin kadına bakışının olumsuz olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. Ku-ran'ın kendi var olma sebebini, asli olanı açığa çıkarmak olarak ifade etmesi bu sebeple ma-nidardır. Bunu daha iyi izah etmek gerekirse, Ku'ranî ifadeyle bir insan olarak kadın tasav-vuru ilk, Hız. Âdem'in eşinde çizilmiştir. Kur'an'da kadın, günahın mucidi olarak tanımlanmaz, şeytansı hiç değildir, sadece hata yapan olarak geçer ki; hata Kuran'a göre cinsiyet bazlı bir kavram değildir, kadına ya da erkeğe özgü/birine has bir şey değildir. Kur'an, Eski Ahitteki hikâyeden farklı olarak Hız. Âdem ve eşini, cennetten kovulmalarıyla sonuçlanan olayların gi-dişatından eşit bir şekilde sorumlu tutar. Kur'an'da Hız. Âdem'in eşi, kendisi gibi şeytanın kur-banı olarak resmedilir ve yine Hız. Âdem gibi şeytanın ayartmasına uymasından doğan sonuç-lardan payını tamamıyla alır (Martı, 2018). İslâm'da nesilden nesile geçecek bir günah an-la-yışı olmadığı, her bireyin kul olarak Allah'la olan ilişki bakımından mesul olduğu için, bu işle-nen edimin karşılığının Hız. Âdem'in eşine yüklendiğine dair herhangi bir işaret yoktur. Yer-yüzünün halleri /insana dair duygu, tutum davranış düşünceler), geçmişten birikerek a'ndaki insanın tanıma ve anlamasına etki edebilmektedir. Bu insan olmanın bir getirisidir, insan bun-dan etkilenmemekle değil, bu etkilerin farkındalığı ve kontrolü ile sorumludur. Schimmel'e (1999, 59) göre, halk vaizlerince ve tezyin edilen Hız. Âdem ve eşine dair kıssanın sonradan eklenmiş bu öğe-leri, peygamber kıssalarıyla aynı değeri görmeye başlamıştır. İslâm'ın kadına karşı olumsuz bir yaklaşımı olduğu iddialarının birçoğu, dinin "asıl dini kaynakların"dan çok, o dinin "beşeri kaynak"larına müracaat edilmesinden doğmaktadır. Semavi kitaplardaki Havva imajıyla ka-dına bakışın olumsuzluğunu dile getirenlerin, İslâm'a örnek vermek için Kuran'dan ayet gös-terememesi de bundandır.

Kur'an, her şeyden önce bütün toplumlarda var olan bir uzlaşmaz karşıtlığı içerisin-deki kadın/erkek diyalektiğini hararetlendirmek yerine, insani özellikleriyle kuşatarak hem de kendine özgü özellikleri görmezden gelmeyip o farklılıklarını gözetererek ele alır. "Mümin erkeklerle, mümin kadınlar birbirlerinin dostudur. Her ikisi de iyiliği emreder, kötülükten alı-korlar, namazı dosdoğru kırlar, zekâti verirler, Allah ve Resulüne itaat ederler" (et-Tevbe 9/ 71). İslâm, kadın ve erkeği, birbirinin tıpkısı olan iki cins değil, denk ilişkilere sahip, farklı iki cins olarak görmektedir. Her birinin farklı özelliklerinin kendi içinde değerli olduğunu sa-vunan tamamlayıcılık yaklaşımlarıyla birlikte, o dönemde var olan kadına bakışı yıkmaya ve bir insan varlığı olarak kadına adalet çerçevesi içerisinde özerklik/öznelik vermeye çalıştığını anlamaktayız. "Ey insanlar, sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en üstün olanınız takvaca üstün olanınızdır" (el-Hucûrat 49/13). Hız. Peygamber yaşadığı dönemde, erkek egemen sistemin hüküm sür-düğü ve kadınların aşağılandığı ve kız çocuklarına zulmedilen ortamı, değiştirmek için çaba-lamıştır. Ancak bu çabalarını, onun vefatından sonra sosyo kültürel şartlar içinde gözden ka-çırıldığı olmuş, onun aksi yönünde tutum davranış ve söylemlerde bulunanlar olmuştur. İslâm kültürünün oluşum evresinde kadınların, toplumsal hayattaki aktif rollerini görmelerine rağ-men; Hız. Peygamber adına kadınlar aleyhine söylenen ikincil ve üçüncül dini metinler, israi-liyatın etkisindeki söylemler, dini şahsiyetlerin kendi görüşlerinin İslâm'ın sarsılmaz bir kar-

şılığı olarak benimsemesi, İşlâmi gelenek içinde Hz. Âdem'in eşi üzerinden ilk kadın tasavvurunu, eşinin Cennet'ten atılışından tek başına sorumlu tutacak kadar olumsuz etkilemiştir (Smith - Yvonne, 1993; Tuksal, 2000; Özaşsar, 2000). Sonuçta insanların olumsuz kadın algıları, dinin yorumlanmasında ve yaşanmasında karşımıza çıktığı görölmüştür. Ancak insana dair olgularda indirgemeci ve yüceltici tutumların, hepçi ya da hiçci yaklaşımların sonuç vermeyeceği aşıkârdır. Bu sebeple de insanlık tarihinde ölçüyü kaçıran, dengeyi kuramayan her tür görüş inanç tutum ve davranış, değişmek durumunda kalmıştır. Fakat nihayetinde denilebilir ki Kuran'ın kadınla ilgili açıklamalarından ya da kadın tasavvurundan veya kadının almasını sağladığı haklarından hareketle, ne toplum ve inanç hiyerarşisindeki tanrıçalar dönemine, ne de ortaçağ döneminde sınırlanan, değersizleştirilen kadın tasavvuruna ait bir kalıbın içine yerleştirilemez.

Kültür tarihçilerine göre, modern zamanlar da din ve tanrı tasavvurunda önemli değişimlerin yaşandığı *aydınlanmayla* birlikte insan ve Tanrı tasavvurunda büyük bir değişime gitmiştir (Armstrong, 2006; Campbell, 2006). İnsanın doğaya karşı bakışı ve tutumu, XVI. ve XVII. yy sonrasında başlayarak önemli değişimler geçirmiş, insanın da içinde olduğu canlı cansız her şeyi "kullanılabilir" olarak ele almaya başlayan insan, -kendi ırkını, yeryüzündeki tüm metayı hatta yeryüzünü de aşıp tanrıyı ve dini de işleyerek kullanabilme potansiyeline göre derecelendirmeye başlamıştır (Adorno ve Horkheimer, 2010). Tanrı'nın öldürölüp ve doğanın canlılığının içinde yaşayan insanın, Tanrı'yla birlikte doğaya ve kendi doğasına uzaklaşması eř zamanlı olarak yaşanmış, kadın algısı ve tasavvuru da bundan nasibini almıştır (Berger, 2000). Dini dogmalar, insanın aklına bir müdahale olarak görölüp, tümevarımcı yöntemler yadsınmış; teokratik dönemde baskıcı olarak tanımlanan Tanrı, yerini modern dönemde rasyonel, seküler bir Tanrı'ya bırakmıştır. Bu yüzden aydınlanma, dünyanın "insan merkezli" olanla yeniden inşası olarak görölümüştür (Adorno - Horkheimer, 2010). Fromm'a göre (2012) önce şekfatli Tanrıçalarını daha sonra da babacan Tanrı yanılısamasını bırakan insanın, evrendeki yalnızlığı ve önemsizliğiyle yüzleştiğinde baba evini terk etmiş bir çocuk gibi hissetmesi de bundandır. Seküler zeminde metafizikle bağını koparmış insan için, artık her şey metadır. Kadının bu süreçteki durumu da, erki elinde tutanın bakış açısından elbette etkilenecektir. Kadın hareketlerinin en fazla gündeme geldiği bir dönem olarak bu tarihlerin öne çıkmasında emperyalist, materyalist ve pozitivist rüzgârın sürekli konum ve rol değiştirilebilen zemininde individualist ve varoluşçu (dünyaya fırlatılmış ve acılarla dolu bir hayattan geçerek yalnızlıkla birlikte amaçsız ölüme terk edilmiş olma psikolojisi) felsefelerin etkisi yok değildir. Bu modern dönemin nabzını tutmak için, ikinci bölümde hem psikologları hem de modern dönemi konuşmak yer ve zaman tasarrufu sağlayacağı için uygun olacaktır.

2. DİNİ VE KÜLTÜREL BİRİKİMDEKİ TANRI VE TANRIÇA TASAVVURUNA MODERN PSİKOLOJİNİN BAKIşI

2.1. Freud'a Göre Tanrı Tasavvuru ve Cinsiyet İlişkisi

Freud (1998a) bir mitolojik hikâyedenden esinlenerek ad verdiği ünlü tezi, "Oidipus Kompleksi"nde; yeni doğmuş ve yetişen erkek kişi yani oğulun, erk olan büyük eril kişiyi yani babayı kendine rakip olarak görerek, büyük dişil kişinin gözdesi olma şeklinde davranış tarzı yöneliminde olduğunu söyler. Oidipus Kompleksi, Freud'un din ve ahlâk gelişimini açıklayan; onun psikolojisinin temelini oluşturan, aslına bakıldığında insan davranışlarını açıklarken, cinslerin farklılığını ve bunlardan doğan istek ve ihtiyaçların akışı ya da akamayışıyla irtibatlandıran çok önemli bir savıdır.

İnsanın içerisinde bastırılmış istekler, düşünceler olan bilinçaltı düşüncesiyle psikanaliz ekölünün temelini atan Freud'a (2001) göre bilinç, bilinçaltını etkileyen çeşitli kanunlar, formlar, yasaklar ortaya koyabilmektedir. Kişinin bilinçle ilgili tüm inşasında cinsiyetin merkez noktasına konuğu görölür. Çünkü doğan ilk insanın bilinç üzerinde hâkimiyetini elinde tutan id, kişilerin biyolojik yapılarından güç almaktadır. Dolayısıyla da kişinin istek ve yönelimlerinin yönünü de id yani kişinin biyolojisi belirlemektedir. Eril ya da dişil kişinin biyolojisinde en güçlü iki güdü olan cinsellik ve saldırganlığa işaret eden Freud'a göre; yeni dünyaya

1134 | Gülüşan Göcen. Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri...

gelmiş insanın ilk üç veya beş yılı -ki bu kişiliğin en temel kısmının oluştuğu dönemdir- kendilik tanımı, cinsiyetinden (hem biyolojik hem de sosyo kültürel açıdan) son derece etkilenir. Çünkü kişinin dikkati, o dönemde hem sahip olduğu cinsiyetinin yapısal durumundadır hem de o cinsiyetin insanlar tarafından nasıl değerlendirildiğindedir. Doğumu takiben çocuğun üç yaşına kadar ki sürede erkek çocuklarının kendi cinsel organına yönelen ilgisi, büyük erkeğe (babaya) karşı kıskançlık duygusuna ve büyük kadına (anneye) karşı tutkuya dönüşür. Benzer şekilde kız çocuklarında da bu dönem aynı şekilde cereyan ederken kızların hayal kırıklığı, erkek çocuklarına göre daha derin olur. Çünkü erkek çocuklarında var olan cinsel organın kız çocuklarında olmayışı ile birlikte bir eksiklik düşüncesi oluşur. Bu düşüncesini desteklemek üzere yine mitlerden yardım alan Freud, Oidipus miti ile kız çocuklarının erkeklik organının onlarda olmamasının yarattığı hüsrani, Elektra mitinden esinlenerek “Elektra Kompleksi” olarak adlandırır. Freud’a göre her iki kompleksin de ana noktası, cinsel organdır; çünkü ona göre erkek çocuk, duyduğu arzu ve istekler sebebiyle hadım edilme (gücünün ondan alınması) korkusuyla “cezalandırılabilirim” diye endişelenirken; kız çocuk ise eksiklik (güçsüzlük) duygusuyla “cezalandırıldım” korkusuyla karşı karşıya kalır (Gürol, 2002). Buradan da anlaşıldığı üzere, kadın ve erkekliğin dışında bir de buna bağlı anne ve baba rollerinden doğan kurumlar vardır. Fakat yeni dünyaya gelmiş insan için bunlar bir kaos/kompleks’ten başka bir şey değildir. Erkeğin annesine bağlılığını ele alan Freud’a (2001) göre; anne sarar, korur, besler ama aynı zamanda çocuğa verdiği yaşamsal desteği çektiğinde ise; çocuk zor durumda kalır.

Freud’un her iki cinsin, kendinden olmayan diğer cins yönelimini ele alırken; her ne kadar iki cins de değişiyor görünse de, onun psikanalitik yaklaşımındaki baskınlığı, erillik üzerinedir. Freud’un insan yaklaşımının temelinde libidinal yapının sadece erişkin bir kadın ve erkek üzerinden değil; yöneltmiş ve yüceltilmiş nesne, kişi ve olaylar üzerinden de yaşandığı düşüncesi etkindir. Bu da teorinin bina edildiği yapının, insan cinslerine ait ayırmadan beslendiğini gösterir (Gürol, 2002). Fakat Freud’un (1998b) Ateşin Kontrolü makalesinde yararlandığı Prometheus’un insanların yanında dururken, Zeus’a karşı olmasını ele alan mitin üzerinden örnek verilirse; buna benzer şekilde kuramını eril karakterler üzerinden daha çok kurguladığı görülür. Tanrılardan ateşi çalan Prometheus, insanlığın mümessili iken; Zeus da aldatılmış, egemenliği zedelenmiş olandır ve akıl böylece tanrılardan insanlara geçmiş, Tanrı insanın elinde bir oyuncağa dönmüştür (Haçerlioğlu, 1975). Prometheus’un bir kayaya bağlanıp, her gün bir akbaba tarafından karaciğerinin yenilmesi metaforuna psikanalitik yorum getiren Freud, arzu ve tutkunun merkezi olarak kabul edilen karaciğerin mevzu edilmesini dikkat çekici bulur. Ateşten kastın da insanın temel içgüdüleri ve kontrol altında tutulması gereken düşünce ve istekleri olduğunu söyleyen Freud (1998b), psikanalitik yorumunda insanın içgüdüsel arzularını genel insan konuşması üzerinde dengede tutamaz, daha çok eril bir baskınlık görülür.

Zeus ve oğulları arasındaki var olma mücadelesindeki baba-oğul çatışmasını, Musa ve Tektanrıcılık’ta (1998c) ve Totem ve Tabu (1998a) adlı eserinde de öne çıkaran Freud, iki eril karakter üzerinden dinin ve insanın kökenine dair açıklamalarda bulunur. Oğul var olmak için babasına karşı, kız ise egemen olunan dünya olmak için annesine karşı mücadele eder. Freud insanın içinde yaşayan ilkelliğe dikkat çekmiş, modern insanın medeni olmak adına ilkelliğini bilinçaltına ittiğini söyler. Freud (1998a) ilk insanın ata olarak gördüğü toteme bağlılığını ve ondan doğan tabularla ortaya çıkan yaşamın dinamiklerinin, bugünün insanında şekil değiştirse bile devam ettiğini söylemektedir. Kendisini bir çaresizlik içinde bulan, özellikle yakınındaki güçlü büyük erkekten korkan ama aynı zamanda onun gücü sayesinde kendisinin tehlikelerden korunacağını hisseden erkek çocuğun iç yaşantısını; tabiat güçlerinden korkan ilk(el) insanın totem - ata - baba figürüyle ilişkisine benzetmektedir. Burada da fark edildiği üzere; insanın ilk psikolojisi genel bir yaklaşımla değil, eril karakter üzerinden anlatılmaktadır. Tura’ya (2001) göre bu yapının nesil ve cinsiyet farklılığı üzerine bina edilmesi, asıl odaklanması gereken husustur. Farklı cinsiyetlerde iki yetişkin ve iki çocuktan oluşturulan kuramda babanın işlevinin daha çok “kültürel”, annenin işlevinin ise “fizyolojik” olması da, sorgulanması gereken bir noktadır.

Freud'a (2004) göre Tanrı, insanın çaresizlik içinde oluşturduğu bir yansıtmadır, yüceltilmiş bir erkek/babadır. Freud'un kadının daha başlangıçta kendine yüklediği eksikliğinden hareketle yüceltilmiş bir tanrıdır demesi beklenemez. Ona göre büyümekte olan birey; hep bir şeye ihtiyaç duyacağı, muhtaçlık ile çaresizliğinin daimiliğinin, onu sonsuza dek çocuk bırakacağını anladığında, kendisinin üstünde bir güç ya da güçler olduğu yanılması-hikâyesi içinde rahatlamak ister. Kendisi için - korktuğu ama bu korkusunu yatıştırmaya yarayan, güvendiği- tanrı/lar yaratır ve bu aranan özellikleri Freud, eril karakterle birleştirdiği için o güç/Tanrı erildir. Ona göre; güven isteğini karşılayan eril güç yani baba özlemi, insan zayıflığının bir göstergesi olarak dinsel düşünce ve yapılara yani tanrılara dönüşür. Benzer şekilde ama aksi yönde tanrıçaların oluşumuna da bu veçheden baktığı söylenebilir.

2. 2. Jung'a Göre Tanrı Tasavvuru ve Cinsiyet İlişkisi

Tüm insanlığın mirasını tarihten, insanlardan, toplumdan, ırklardan alarak gelen, ilk günden şu ana kadarki zaman dilimi içerisinde süregelen ve evrensellik kazanmış durumları da içeren, kalıp, düşünce, hissiyat, her türlü olguları içeren "kolektif bilinçdışı" kavramı, Jung (1997) psikolojisinin, en özgün ve en temel ögesidir. Bütün insanlarda var olan ortak bilinçdışını oluşturan arketiplerin her biri, insanı ve dolayısıyla insanlığı oluşturan en etkili ve esaslı yapılarıdır. Ona göre (2001) arketipler, bir insanın tam olmasına rehberlik eden bilinçlenme ya da "anamlılık arayışı"na yön veren ana şemalar, "ilk imgeler"dir. Jung'un Tanrı tasavvuru olgusuna nasıl yaklaştığını anlamak için de, arketiplere yüklediği misyon ve değeri bilmek gerekir. Jung'un (2001) özellikle Tanrı'nın ontolojik varlığından bahsetmekten kaçındığı, Tanrı'nın varlığının, psikolojide bir tartışma konusu edilemeyeceğini ifade ettiği görülür. Onun kendi psikolojisinde konu edindiği tanrı bir arketiptir. Ona göre Tanrı tasavvurlarının bu kadar çok çeşitliliği, bu Tanrı arketipinden kaynaklanır. Jung (1997) için Tanrı bilince psikolojik olarak yansıdığı ve bundan da numinosum (korku ve hayranlık içeren bir kutsal tecrübesi) doğduğu için bu arketipin duygusal etkileri somut olarak görülebilir ve birey Tanrı arketipi sayesinde, hayatın anlam ve amacını keşfedebildiği için din de, en yüce ve en güçlü olanla kurulan ilişkiye dönüşebilir.

Tanrı kadar tanrıça tasavvurunu da önemseyen Jung, buna sadece bir politeizm ya da sosyo kültürel bir açıklama veyahut ilkel bir zihnin çocuksu tezahürleri olarak yaklaşmaz. Tanrıçaları kişinin içindeki arketiplerin bir yansıması olarak kabul eder. Onun (1999) için insanın kendisi, tarihin belli bir dönemiyle birebir ilintilendirilemez. O yüzden bunları, ilkellikle ya da çocuksulukla da nitelendirmez. Jung'a (2001c) göre ilk insanlar, yaşam deneyimini karşılıklara indirgememiş, kendi dünyasında ruh ve maddeyi bir arada yaşamaktadır. Buradan hareketle Jung, "Bir kadın nasıl tanrılık makamına getirilir?" sorusunun cevabını da bulmuş olur. İnsan olmayı, kadın ve erkek olmanın üzerine yerleştiren Jung (2001b), cinsiyetin oluşturduğu yapısal ve sosyal çeşitliliğin de farkındadır ve bu sebeple insanın bu iki cinsinin birleşiminden, bir insan tanımına gitmektedir. Eril kişinin dişi bir yanı; dişi kişinin eril bir yanı vardır ve bunlar birbirini bütünlediğinde bir birlik ortaya çıkmaktadır. Bir erkeğin bilinçdışı bütünleyici bir dişi ögesi, bir kadının ise bilinçdışı bir erkek ögesi olduğundan bahseden Jung (2001b), bunları "anima" ve "animus" olarak adlandırır. Kolektif bilinçdışındaki arketipler, bilinç düzeyine yaptığı komplekslerle bilinçli yaşantılar haline de dönüşmekte, birey bu sayede bireyleşmekte yani kendini bilmekte, bulmakta ve yaşamaktadır. Buna göre kişi tamam olmak için, hemcinsinden ve karşı cinsinden olan ögesini bilmek, anlamak ve tanımak durumundadır. Jung'a (1997) göre anima ve animus arketiplerinin sağlıklı ifade edilmesi, kişi ruhunda yer alan karşı cinse ait kişilikle uyuşması gerekir. Animanın da animusun da zamana bağlı olmayan, dişi ve eril psişede farklı görünüşleri ve işlevleri olabileceğini belirtmiştir. Örneğin anima, bir yandan saf iyi ve soylu tanrıçalara benzerken, öte taraftan kadınsı özellikleri ile öne çıkan, baştan çıkarıcı veya cadı nitelikleriyle belirebilir. Bu değişen anima ve animusu oluşturan niteliklerin ete kemiğe bürünüp en güzel ifade edildiği yerlerin masal, efsane, mitler olduğunu söyleyen Jung; anima ve animus, bazen genç bakire, tanrıça, cadı, melek, dişi şeytan ya da bir hayat kadını ya bir amazon veyahut da sadık bir arkadaş gibi formlara bürünerek karşımıza çıkar (Fordham, 2001).

"Büyük Ana arketipi" de yaratılışı, varoluşun anlamını ve evreni anlamak için ilk basamak işlevine sahiptir ve bu özellik, insan ve ata sayılan kadın arasındaki ilişkinin bir yansımasıdır. Büyük Ana arketipinde de bu kurala uygun olarak olumlu-olumsuz, iyi-kötü özellikleri vardır. Örneğin, bu arketip sevecen anne (Hz. Meryem) olarak ortaya çıkabildiği gibi, korkunç anne (Kali) olarak da görülebilir. Gerçek bireyleşme sürecinin ilk adımı içsel dünyada açılmış derin yara, bir acı ile başlar. Jung'a (1997) göre ruh imgesinin ilk görüldüğü yer annedir ve anneden ayrılma süreci, her insan özellikle de erkekler için kişiliğin oluşumu ve şekillenmesinde önemli izler bırakır. Bu sürece yardımcı olmak için ilk insanlar, birçok yeneden doğuş töreni oluşturmuştur. Ona göre inançların içerisinde ortaya çıkan dişil karakterler, bir anima yansımasıdır. İlk zamanlarda ortaya çıkan Tanrıça tasavvurları gibi Hıristiyanlık içerisindeki Meryem Ana tasavvuru da, inanç sistemi içindeki dişil karakterin yansımasıdır (Fordham, 2001). Bugünkü teslis inancını baskın bir eril bir karakterle sunulduğu için eleştiren ve bu haliyle insan doğasını kavrayamadığı için "sıkıntılı" bulan Jung (1997); bunun sebebini de bir arketip olarak insanın asli ögesi olan animanın bastırılmış olması dolayısıyla dörtlü olması gerekirken, teslisin üçlü bir yapı ile anlatılmasına bağlar. Ona göre su, hava, ateş ve toprak gibi dört elementten oluşması gereken tesliste, dişiyi temsil eden en önemli element toprak, yani doğurganlık eksik bırakılmıştır. Toprak tüm kadim topluluklarda ve bilgilerde dişil karakterin sembolüdür ve doğurganlık, dişil olanı eril olandan ayıran en önemli özelliktir. Zaman içerisinde Hıristiyanlığın esasını oluşturan teslis ile ilgili inanışlarda yapılan temele dair yorumlarla birbirinden ayrılan görüşler sonucu oluşan mezheplerin, insanın kutsal tecrübesini ne derece kapsadıklarını ve isabet etme oranlarını inceleyen Jung'a (1997; 2001) göre, çağdaş Protestanlıkta kilisenin kadim öğretilerinden atılan öğeler ve modernleşmeyle ortaya çıkan boşluk; kutsalı, kişilerin yaşamıyla ilişkilendirmesi bakımından zayıflatmıştır. Jung (2001a) Katolikliğin içerisinde Hz. Meryem ve İsa özellikle Hz. Meryem üzerinden az da olsa bir kadın figürü ile, derinlerdeki arketipin kişinin bilincinde bir karşılık bulunduğunu, bunun Protestanlığa göre Katoliklerde daha çok sağaltım sağladığını, anne şefkati ve fedakârlığı gibi dişil güçten gelecek istek ve ihtiyaçların Protestanlıkta tam karşılanmadığını iddia eder. Her bireyin kendine ait özelliklerini keşfederek açığa çıkardığı süreç içinde olmasının, insanın gelişimin en üst noktası olduğunu söyleyen Jung (2001c), kişinin bu bireyleşme dediği yola girebilmesi için, bilinçdişiyi yüzleşmesinin gerekli olduğunu altını çizer. Anima ve animus arketiplerinin sağlıklı ifade edilmesi, bireyleşme yolunun önemli bir merhalesini oluşturur. Bu arketiplerin en önemli görevi, psişik dengelemedir. Kadın erkekle, erkek kadınla psişik anlamda dengelenmelidir.

2. 3. Fromm'a Göre Tanrı Tasavvuru ve Cinsiyet İlişkisi

Tanrı ve tanrıça tasavvurunu psikolojik ve sosyolojik açıdan genişçe ele alan ve bunu sıklıkla dile getiren bir psikolog olan Fromm'a göre, öncelikle kadın ve erkek diye yapılan bir taksonomi, "biyolojik" merkezli bir yaklaşımdan önce "sosyolojik" merkezli bir yaklaşımdır. Ona (2012) göre esasen insanı ele almak sosyoloji ve psikoloji gözetilmeden mümkün değildir. İşletim mekanizması aynı olsa da cinsiyet daha çok insanın davranışlarında belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bütün zamanlardaki insan bir prototipte müşahade edilebilir. Ona göre (1995) açıklık, susuzluk, cinsellik gibi insanların hepsinin paylaştığı belirli gereksinimler varsa da, bireylerin kişiliklerindeki farklılıkları ortaya çıkaran sevgi, nefret, iktidar hırsı ve boyun eğme isteği, duyumsal zevk ve korku gibi dürtülerin hepsi, sosyal sürecin ürünüdür. Hatta Fromm (1995; 2012) Tanrı kavramının da zamanın getirdiği şerait içerisinde, sosyopsikolojik faktörler etrafında örüldüğü düşüncesindedir.

İnsan, yaşadığı ayrılık tecrübesi ve birliğe ulaşma isteği üzerine temellenen bir sevgi ihtiyacı içindedir. Fromm'a (2012) göre insanlar dini, kendi ihtiyaçları doğrultusunda gördükleri için, gerektiğinde herhangi bir cinsiyetin içinde Tanrı inancını, bir baba ya da anne tasavvurunda yaşatmaktadır. Güven ve ait olma isteğinin "anne" sembolüyle anlatıldığı ilk dönemlerde; Tanrıçaların tanrılardan daha olmasını, insanların bu ihtiyacının daha yoğun olmasına bağlamaktadır. Fromm (1993) da Freud gibi, insan biçimli tanrılara tapma evresinde iki merkez edinilen hususun, öne çıktığını belirtir. Bunlardan birincisi tanrıların dişi-erkek diye ayrılmaları, diğeri ise kişinin Tanrı'ya yöneltilen sevgi dili ve düzeyindeki değişkenliktir. Bir

teolojiden çok Fromm'a (1995) göre resmin bütününde bireylerin, kendi istek ve ihtiyaçları yani psikolojileri vardır. Ana (kadın) merkezli bir dinden, baba (erkek) merkezli bir dini yaşantı ve Tanrı tasavvuruna geçiş; insanlığın değil, aslında özde insanın en önemli kırılma/evrilme noktalarındandır. Antropolojik verileri de örnek göstererek, annenin birey ve toplum nezdinde fonksiyonunun doğal olarak Tanrı tasavvuruna da yansıtacağını savunan Fromm'a (1982) göre, insanlık tarihinin seyir sürecinde ilk etapta *toprak ananın* çocukları olmayı tasavvur edenler, ikinci etabında gücün yer değiştiğini görmüş ya da değiştirmesini istemiş ve *göksel babanın* çocuklarına dönüşmüşlerdir. İkinci dönemi, göksel diye isimlendirmesinde İbrahimi dinleri kasteden Fromm'a (1995) göre; ilahi dinlerin metinleri, Tanrı ve Tanrıça tasavvurlarının değişiminde büyük rol oynamıştır. Annenin koşulsuz sevgisinden, babanın yetkeci sevgisine, bütünleyici ve kuşatıcı bir Tanrıça tasavvurundan, doğası gereği isteklerde bulunan ilkeler ve yasalar koyan, erki tutan ve erki bırakacak halef arayan otoriter bir Tanrı tasavvuruna geçilmiştir. Peki, öyleyse burada bir çelişki yok mudur? Tanrı ya da Tanrıça tasavvurları, toplumun ihtiyaçlarının yansımaysa neden tasavvurların değişimi dışarıdan gelen bir metinle değişsin? Elbette Fromm'un buna yaklaşımı Tanrı'nın ontolojik olarak var olup olmamasına dair yaklaşımı ile de açıklanabileceği gibi, sosyolojik açıdan güç devşirmek isteyen kesimlerin bunu yönelime dönüştürme gayretleriyle de ilişkilendirilmektedir.

Fromm'a (1995) göre anaerkil olan Tanrı tasavvuru aynı Babil mitinde geçtiği üzere, ataerkil bir tasavvura dönüşmüştür. Babil mitinde erkek tanrılar, doğal bir yaratma gücüne sahip olan büyük anneden yönetim gücü koparmak istemekte ama bunu nasıl yapacaklarını bilememektedirler (Erhat, 1984). Freud'un kız çocuklarının güç istemiyle erkek organını kıskanma duygusundan bahsetmesine karşın Fromm (2014), asıl güç istemiyle oluşan kıskançlığın, erkekler tarafından kadının doğurganlığına olduğu görüşündedir. İlaveten, Fromm'a (1995) tek tanrılı dinlerin metinlerinde erkek ve ataerkillik vurgusu çokça yapmış, cennetten kovulmaya sebebiyet oluşturan Havva'nın, Âdem'i de itaatsizliğe yöneltmesinin arkasındaki kötülük, daha sonraları tüm kadınlara döndürülmüştür. Havva üzerinden kadının kötülenmesinin sebebi, anaerkil yapı ve tasavvurun tamamen ortadan kalkmasıdır diyen Fromm'a (1982) göre; bu değişimin nedeni, eril olanın dişil olan üzerinde güç elde etmek isteği, hayatın anlamının "olma"ktan çok "sahip olma"ya doğru evrilmesidir. İnsanın bir diğer cinsini kapsamamak hatta dışlamak söz konusu değildir, öyle olduğunu düşünen inançlarda bile etkisinin silinmesi mümkün olmamıştır. Fromm (1982; 2012) hayatın merkezinde olmak isteyen herhangi bir inancın, insanın aslı yapısı olan kadını görmezden gelmesinin mümkün olmayacağını söyler. Farklı inanç tasarımları içinde (Hz. Meryem, Hz. Asiye veya Hz. Fatıma gibi) anne ya da kadının şefkat ve fedakârlığı bir şekilde neşet etmektedir. Fromm da Jung gibi Katoliklik ve Protestanlıktaki inanç ayrışmasındaki eril ve dişil öğelerin yer değiştirmesinden doğan sürece dikkat kesilir. Ona göre baba merkezli bir Tanrı tasavvuruna sahip olan kilise otoritesine karşı çıkan Protestanlarda, anne merkezli bir tasavvurun özlemi daha çok hissedilmiştir. Hatta ona göre bu mezheplerin ayrışmasının temelinde anne ve baba yani eril ve dişil tasavvura ait özlem, ihtiyaç ve baskınlık çarpışmıştır. Hıristiyanlıkta da aslı günah kavramını ilk ortaya atan Pavlus'la birlikte Tekvin'in içindeki Âdem'in yaratılış ve düşüş öyküsü, yeni bir dinsel geleneğin başlangıcı, günahın dünyaya nasıl geldiğini anlatan bir mite dönüşmüştür (Batuk, 2006). Protestanlara göre bu mite de Hz. Âdem'in cennetten kovulmasına sebep olan günahkâr Havva ile bunu telafi etmek istercesine Tanrı'nın oğlunu bir erkek olmadan kutsal bir doğumla doğuran günahsız Hz. Meryem figürü ortaya çıkmıştır.

Son yüzyıla gelen insanın, araç olarak görmesi gerekenleri bir yaşam amacına dönüştürüyor olmasını "yeni tanrıçıkların üretimi" olarak gören Fromm'a (1990) göre, modern insan da putseverdir. Put ya da nesnenin kutsanması, insanın kendine yabancılaştığı bir yaşam tarzıdır. Toplumlarında narsizmin arttığını ve daha da artacağını söyleyen Fromm (1995), bunu toplumların büyüdükçe içindeki insanların birbirilerinden kopmalarına, yabancılaşmalarına, düşmanca hislerin ve ayrılıkların yaygınlaşmasına bağlamaktadır. Fromm'a (1982) göre insan aidiyetlik hissiyle, her zaman evrenle birlik olma tecrübesi yaşamak istemiş ve bunu da farklı yaşantılarla yerine getirmiştir. Modern insanın ilk zamanlardaki o bütünlüğü aradığını, bunun ise ancak aşk ve sevgi ile olacağını düşünen Fromm'a (1990) göre modern

1138 | Gülüşan Göcen. Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri...

insanın aşk zannettiği "sahip olma şiddeti"nin arkasında, sevgisizlik yani bütün olamama, sevgisizlikten oluşmuş dünya çeperinden kurtulamama vardır. Kadın ve erkek için kurulacak yapıcı sevgi, bir kurtuluştur ya da bir kendiliğe kavuşmadır. Buna sahip olmak isteği doğal ise de; buna ulaşma yolu, bugün saplantılıdır, şiddette ve maddeciliğe meyyaldir, yapaydır, sahtedir ve hatta bencilliğin birleşiminden doğan "en güzel çift biziz bencilliği"dir.

Günümüz insanı maddi refahından hareketle yüceltiğini düşünse bile, manen daha da alçalmıştır diyen Fromm'a (1990) göre bunun sebebi, insana kazanç elde edecek işler yapmak için her şeyi mübah görmeyi doğal ve kutsal gösteren "sahip olma" yönelimidir. Fromm'a (1995) göre günümüz erkeklerinin kadın enstantanelerini bu veçhe ile açıklamak çok kolaydır. "Ya benimsin ya kara toprağın" sözünün de "Tapılacak kadınsın (!)" mübalağasının da arkasında bu sahip olma bakış açısı vardır. Kadın cinayetlerini göz önünde bulundurarak meseleyi ele alırsak; boşanmış ya da ilişkisi olmuş kadınların hayatlarına onarsız devam etme isteklerine karşı gösterilen tepkinin ve şiddetin büyüklüğü burada insani bir duygu boşalımının ötesinde, insanlığı da ilgilendiren sosyo-psikolojik faktörlerin aralanması gerekmektedir. Kendini iyileştirmeyi "mükemmelleştirme" olarak anlayanlar, onu da maddi imkân ve sahip olduklarının nicel artırımında görerek, kendine yabancılaşmaktadır. Sekülerleşen insanın manevi değerlerin de içini boşaltıldığını düşünen Fromm'a göre, bu ihtiyaç dinin varlığını yaşatacaktır. Ona göre bu ihtiyacın varlığı değil, neyle doldurulduğu neye hizmet ettiği üzerinde durulmalıdır.

SONUÇ

Bir paradigmanın dönüşümü paralelinde meydana gelen toplumsal değişim Tanrı tanımlarına da yansdığından, bunlara bakarak toplumsal yapı hakkında bilgi elde etmek mümkün olmaktadır. İster dini olsun ister mitsel, kişinin Tanrı algıları, kendi bilincinin farkındalığına ayna tutmuştur (Göcen, 2018). Tanrı ve tanrıça kültürünün de içinde ilk dönemden son döneme kadar insanların somut veya soyut olarak Allah'ı anlama/anlatma edimlerinin önemine değinen Murray'ın (2008) dediği gibi; "Buradaki mesele; insanların ve tanrıların yaptıklarını hakiki ve doğru bir şekilde resmetme meselesi değildir, bilakis insanların karşı karşıya kaldıkları hayattaki sorunlarını insani bir şekilde kavrayabilmeleri için, bu sorunları abartılı ve kahramanca biçimler kazandırarak imajinatif bir şekilde resmetme meselesidir". Bu sebepten Tanrıça tasavvurunun geçirdiği niceliksel ve niteliksel değişimler veyahut ilk toplumlardaki Tanrıça tasavvurunun yoğun ve gündemdeki tazeliği ve merkeziliğinin psikolojik, sosyolojik, dini, manevi, ekonomik, siyasi ve kültürel değişimden sonra bugüne geldiğini incelemek, elbetteki insanlık hikâyesini doğru anlamak için önemli bir noktadır. Burada bunun sadece teolojik bir mesele olmadığını, arkasındaki tasavvur ve takdimin insana dair bir şeyler konuşmak olduğunu yakalayabilmek, bir varoluş ve kendini bilme tezahürü olarak Tanrı ve Tanrıça tasavvurunu iyi okuyabilme ve bugüne etkilerinin izini sürebilme imkânına kavuşturmuş olacaktır.

Bu makalede takip edilen temel esas üzerinden konuyu toparlarsak; Allah ne erkektir ne dişidir, cinsiyet yeryüzündeki canlılara özgü bir ayırım, bazen insanın sahip olduğu bir nevi kısıtlılıktır. Kişi, an'da var olandır ve an, onun sahip olduğu imkânları kapsar. Birbirimizi anlamaya çalışırken, erkek ya da dişi kimliklerimizden ya da bazen toplumun sonradan yüklediği anlamlardan arınmak mümkün olmadığına göre, doğruyu isabet ettirebilmek adına günlük hayatımız içinde olumsuz ve makul olmayan düşünce, duygu ve tutumlarımızı tespit edip, bunları düzeltmeye çalışmak, bizi daha az yanıltacaktır. Kastımızın ne olduğunu bir örnek üzerinden açıklarsak; Stone (2000) kitabında Mezopotamya tanrıçalarından doğum ve cinselliği temsil eden tanrıçayı anlatan bir erkek araştırmacıdan bahsetmektedir ki bir arkeoloğun bilimsel bir üslup gerektiren metninde "yosmaların yosması" gibi bir ifadeyi, hangi akademik anlatım içerisinde kullanabildiğini sorar.

Din veya inanç sistemleri kişinin hayat paradigmasını, kökten etkileyen sistemlerdir. Kanaatimizce hakikat olduğu iddiasındaki inanç sistemleri, hakikatin tamamını kavrayamamış olan insana hakiki öngörüler kazandırır. İnsan o inanç sisteminin hakikatini, elinde olan

parçaları ne kadar doğru ve samimi kavradığından anlayabilir. Bunun dini kaynaklar içinde kitabı ve ilahi referanslardan uzak, insani ve yerel yorumlarla aktarılması gibi önemli bir sorunsalı olsa da; toptan savunmacı ve toptan reddedici yaklaşımlarla çözüme doğru gitmeyeceği de ortadadır. Bunu çok güzel ifade eden Toker'e (2009) bir kulak verirsek; "O halde bu konunun tartışılmasında kadının dinler tarafından her zaman aşağılandıkları ve olumsuz tutuma maruz bırakıldıkları türünden dini eleştirici hatta din karşıtı söylemlerin yahut kadınların dinler içerisinde sürekli ve değişmez bir şekilde el üstünde tutuldukları türünden, onları biblolar olarak takdim eden din odaklı yaklaşım biçimlerinin her ikisinin de uzağında; daha az özsel, daha göreceli, daha etkileşimsel ve daha mütevazı bakış açılarının varlığına ihtiyaç duyulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır". Kadın algısı ile ilgili sorunları dillendirirken ve çözümler ararken; a) bunu bir taraf için kusur çıkarma hareketi değil, hakkaniyetli davranmak için bir oto ve sosyo kontrol eylemi olarak görmeyi başarırız, b) tamamen savunmacı ya da tamamen saldırıya yönelik yaklaşımlardan kaçınırsak, olgunluğun gereği olan orta yolu bulabiliriz.

Modern döneme gelinip de insanbilim kuramcılarına bakıldığında, -XX. yy'a gelindiğinde dahi- yeryüzü tarihini oluşturan kadın ve erkeğin hala tartışıldığını görmek, düşündürücüdür. Ama şu kadarı nettir ki, bu kadar zamandır insanlık tarihinde bu türlerden birinin ihmâli; insan ve toplumu doğru, güzel ve makul olandan uzaklaştırmıştır. Bu sebeple insanın din için değil, dinin insan için var olduklarını hatırla tutarak, interdisipliner katılımlı bakış açılarının da yardımıyla, insan fitratını sağlam bir şekilde okumayı başarmak durumundayız.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor - Horkheimer, Max. Aydınlanmanın Diyalektiği. Trc. Nihat Ülner - Elif Karatoprak. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2010.
- Allport, Gordon. Birey ve Dini. Trc. Bilal Sambur. Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Armstrong, Karen. Mitlerin Kısa Tarihi. Trc. Dilek Şendil, İstanbul: Merkez Kitapları, 2006.
- Ay, Eyyüp. "Ana Tanrıça Kültü Dolayımında Uygarlığın Cinsiyetine Dair Bir Projeksiyon". Muhafazakar Düşünce Dergisi 2 /8 (2006): 104-112.
- Ayverdi, İlhan - Topaloğlu, Ahmet, Türkçe Sözlük, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 4 (2007): 1027-1028.
- Babaoğlu, Ali. Psikiyatri Tarihi. İstanbul: Okuyan Yayınları, 2002.
- Bacanlı, Hasan. Psikolojik Kavram Analizleri. Ankara: Nobel Yayınları, 2002.
- Batuk, Cengiz. Mitoloji ve Tarihsellik. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Bayat, Fuzuli. Türk Mitolojik Sistemi II, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2007.
- Bayladı, Derman. Mitoloji Sözlüğü. İstanbul: Say Yayınları, 2005.
- Berger, Peter. Kutsal Şemsiye. Trc. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2000.
- Berktaş, Fatmagül. Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Campbell, Joseph. İlkel Mitoloji, Tanrının Maskeleri. Trc. Kudret Demiroğlu. Ankara: İmge Yayınları, 2006.
- Duby, Georges. "Kadınların Tarihini Yazmak", Kadınların Tarihi Ana Tanrıçalardan Hıristiyan Azizelere. Trc. Ahmet Fethi, Ed.ler: Georges Duby, Michelle Perrot. 1: 9-20. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Eflatun. Timaios. çev. Erol Güneş - Lütfi Ay, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Eliade, Mircea. Şamanizm. Trc. İsmet Birkan. Ankara: İmge Yayınevi, 1999.
- Emiroğlu, Kudret- Aydın, Suavi. Antropoloji Sözlüğü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Erdoğan, İsmail, "Divanu Lugat'it-Türk'te Kadın İle İlgili Kavramlar", Dini Araştırmalar Dergisi, 19/49 (2016 Kadın Özel Sayısı): 197-207.
- Erhat, Azra. Mitoloji Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Fordham, Frieda. Jung Psikolojinin Ana Hatları. Trc. Aslan Yalçın. İstanbul: Say Yayınları, 2001.
- Frankl, Victor. Psikoterapi ve Din. Trc. Zeynep Taşkın. İstanbul: Say Yayıncılık, 2014.

1140 | Gülüşan Göcen. Geçmişten Günümüze Kadın Tasavvurunun İnançla Birlikte Seyri...

- Freud, Sigmund. Totem ve Tabu. Trc. Selçuk Budak. Dinin Kökenleri. 49-173. İstanbul: Öteki Yayınları, 1998a.
- Freud, Sigmund. Ateşin Kontrolü. Trc. Selçuk Budak. Dinin Kökenleri. 245-256. İstanbul: Öteki Yayınları, 1998b.
- Freud, Sigmund. Musa ve Tektanrıcılık: Üç Deneme. Trc. Selçuk Budak. Dinin Kökenleri. 257-275. İstanbul: Öteki Yayınları, 1998c.
- Freud, Sigmund. Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd. Trc. Saffet Tura. İstanbul: Metis Yayınları, 2001.
- Freud, Sigmund. Bir Yanılsamanın Geleceği. Trc. Emre Kapkın. Uygarlık, Toplum ve Din. 165-223. İstanbul: Payel Yayınevi, 2004.
- Fromm, Erich. Sevginin ve Şiddetin Kaynağı. Trc. Nalan İçten. İstanbul: Payel Yayınevi, 1982.
- Fromm, Erich. Sahip Olmak Ya Da Olmak. Trc. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınları, 1990.
- Fromm, Erich. Sevme Sanatı. Trc. Nazlı Eray. İstanbul: Olgu Yayıncılık, 1993.
- Fromm, Erich. Erdem ve Mutluluk. Trc. Aydan Yörükkan. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1995.
- Fromm, Erich. Psikanaliz ve Din. Trc. Elif Erten, İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Fromm, Erich. Rüyalar, Masallar, Mitoslar. Trc. Aydın Arıtan-Kaan Ökten, İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Georgoudi, Stella. "Bir Anaerkilik Miti Yaratmak", Kadınların Tarihi Ana Tanrıçalardan Hıristiyan Azizelere. Trc. Ahmet Fethi, ed. Georges Duby, Michelle Perrot, 445- 457, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005.
- Göcen, Gülüşan. Psikoloji, Mitoloji ve Din. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.
- Gürol, Ender. Sigmund Freud. İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.
- Hançerlioğlu. Orhan. İnanç Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Hançerlioğlu. Orhan. Dünya İnançları Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Hooke, Samuel. Orta Doğu Mitolojisi. Trc. Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Yayınları, 1993.
- Hökekleli, Hayati. Din Psikolojisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Jung, Carl Gustav. Din ve Psikoloji. Trc. Cengiz Şişman, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Jung, Carl Gustav. Anılar Düşler Düşünceler, Trc. İris Kantemir. İstanbul: Can Yayınları, 2001a.
- Jung, Carl Gustav. Dört Arketip. Trc. Bilgin Saydam. İstanbul: Metis Yayınları, 2001b.
- Jung, Carl Gustav. İnsan Ruhuna Yöneliş. Trc. Engin Büyükinal. İstanbul: Say Yayınları, 2001c.
- Karaaslan, Derya. "Antik Yunanda Kadın Olmak". Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/2 (2014): 159-174.
- Kuşat, Ali. "Ergenlerde Tanrı Tasavvuru". Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi. Ed. Ünver Günay- Celaleddin Çelik, 113-156. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.
- Lorau, Nicole. "Tanrıça nedir". Kadınların Tarihi Ana Tanrıçalardan Hıristiyan Azizelere, Trc. Ahmet Fethi, Ed.ler: Georges Duby, Michelle Perrot, 1:33-65. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Malinowski, Bronislaw. Vahşilerin Cinsel Yaşamı. Trc. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1992.
- Huriye, Martı . Hakları ve Saygınlıklarıyla İslam'da Kadın, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. Tanrı'yı Tasavvur Etmek, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Murray, Edwards. Muhayyileye Dayalı Düşünmek. Trc. Yusuf Kaplan, İstanbul: Açılım Kitap, 2008.
- Özafşar, Mehmet. "Hadis Tarihinde Kadın Gerçeği Üzerine". İslami Araştırmalar Dergisi 13/2 (2000):189-202.
- Pantel, Pauline Schmitt. "Kadın Temsilleri". Kadınların Tarihi Ana Tanrıçalardan Hıristiyan Azizelere. Trc. Ahmet Fethi. Ed.ler: Georges Duby, Michelle Perrot, 1:66-75. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Pazarlı, Osman. Din Psikolojisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Pelizzon, Margaret. Kadının Konumu Nasıl Değişti?: Feodalizmden Kapitalizme. Trc.ler: İhsan Sadi, Cem Somel. Ankara: İmge Kitabevi, 2009.

- Schimmel, Annemarie. *Ruhum Bir Kadındır*. Trc. Ömer Enis Akbulut. İstanbul: İz Yayınları, 1999.
- Smith, Jane I., Yvonne Y. Haddad. "Havva: İslâmî Kadın İmajı", Trc. Yasin Aktay, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6/ 1, (1992). 64-71.
- Subaşı, Necdet. "Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahicilik Sorunu". *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 11/32 (2012): 39-55.
- Stone, Merlin. *Tanrılar Kadinken*. Trc. Nilgün Şarman. İstanbul: Payel Yayınları, 2000.
- Şenel, Alaedin. *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara: İmge Yayınları, 2014.
- Toker, İhsan. "Dinler Ataerkil Yapılar Mıdır? Bir Çifte İmkânlılık Konusu Olarak Din ve Kadın". *ESKIYENİ Dergisi* 12 (2009): 11-21.
- Tuksal, Hidayet. *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2000.
- Tura, Saffet Murat. "Haz İlkesinin Ötesi ve Oidupus Kompleksi". *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*. Trc. Ali Babaoğlu, 7-17. İstanbul: Metis Yayınları, 2001.
- Yapıcı, Asım. "Cinsiyete Göre Farklılaşan Dindarlıklar ve Kadınlarda Dinsel Yaşamın Farklı Görüntüleri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 19/49 (2016 Kadın Özel Sayısı): 131-161.
- Yıldız, Mualla. *İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgesinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2012.